Skaraborgsk Historia

Sören Holmberg

SKARABORGS AKADEMI

Förord

Skaraborgsk Historia innehåller fjorton kapitel publicerade av Sören Holmberg i Skaraborgs Akademis årsböcker:

2012 Mitt i Svea Rike i *Mitt Skaraborg.* Nicklas Schiöler och Karl-Erik Tysk (red).
2013 Urbirger i *Från Beowulf till Stikkan Andersson.* Nicklas Schiöler och Karl-Erik Tysk (red)
2015 Kungslena – när Svea Rike kunde ha blivit danskt i *Från Skaraborg till evigheten.* Nicklas Schiöler och Karl-Erik Tysk (red).
2016 Fältmarskalken som nästan var skaraborgare i *Skaraborgare – finns dom?* Karl-Erik Tysk (red).
2017 Vad åt Magnus Gabriel De la Gardie? i *Mål i mun.* Karl-Erik Tysk (red).
2018 Eva var först i *Berättarkonst.* Karl-Erik Tysk (red)
2019 Skaparkraften försvann när borgen brann i *Skaparkraft.* Karl-Erik Tysk (red)
2020 Skaraborgska bönder i den frihetstida ståndsriksdagen i *Litet blir stort eller tvärtom från skaraborgares perspektiv*. Karl-Erik Tysk (red)
2021 När det stod och vägde i *Snille och blixt i Skaraborg*. Karl-Erik Tysk (red)
2022 Skaraborgska bönder revolterar i *Skaraborg spelar roll.* Karl-Erik Tysk (red)
2023 Två fantastiska Olofsdöttrar i *Alla tiders Skaraborg*. Karl-Erik Tysk (red)

2024 Västgötaherrarnas misslyckade uppror i *Okända historie(R)*. Karl-Erik Tysk (red)

2025 Axewalds slott förnämsta konungasätet i Wästergötland i *Sagt och skrivet*. Karl-Erik Tysk (red)

2026 Hertig Johan och hans torg i *Skaraborgs kanon*. Karl-Erik Tysk (red)

Mitt i Svea Rike

Vaggan stod i Västergötland. Närmare bestämt i norra delen av Västergötland, i det som till helt nyligen officiellt benämndes Skaraborg. Det var här som det kristna Svea Rike – det som skulle bli det moderna Sverige – började formas för tusen år sedan. Då låg Skaraborg mitt i Svea Rike. Det var här som de flesta kyrkorna byggdes, som de största slagen avgjordes och som Eriksättens kungar begravdes. Men det skulle inte vara länge. Under mitten av 1200-talet expanderade riksgrundaren Birger Jarl riket åt norr och åt öster. Han grundade Stockholm och var på korståg i Finland. Svea Rikes tyngdpunkt försköts till Mälardalen och Östersjön. Skaraborg med Vättern och kungaborgen på Visingsö var inte längre i rikets mitt.

Långsamt men säkert förvisades sedan Skaraborg till periferin. Processen var fullbordad när Vasatiden bröt in på 1500-talet. Stockholm blev kungaresidens och rikets huvudstad.

Skara blev en landsortshåla med en stor domkyrka. Skaraborg utvecklades till ett bakvatten – pastoralt vackert och rikt på fornminnen – men dock ett bakvatten. Ett bakvatten som under sent 1800-tal satsade på havreexport till hästdroskorna i London när de flesta andra satsade på industrialisering.

Sedan kom demokratin. Sent omsider fick Sverige allmän rösträtt; männen först och sedan kvinnorna. Det första all-

omfattande demokratiska valet hölls år 1921. Också i Skaraborg naturligtvis, länet fick till och med utgöra en egen valkrets.[1] Och tack vare det kan vi följa hur skaraborgarna genom åren förhållit sig till politiken och till Svea Rikes utveckling till ett modernt välfärdssamhälle. Med tanke på havresatsningen kan vi misstänka att väljarna i Skaraborg inte gick i täten och röstade på Socialdemokraterna under de stora reformåren under 1920- till 1960-talet när Välfärdssverige byggdes ut. Snarare kan vi misstänka att många röstande skaraborgare stödde Högerpartiet som ihärdigt försökte bromsa utvecklingen. Och naturligtvis förväntar vi oss att många väljare i jordbrukstäta Skaraborg genom åren givit sitt stöd till Bondeförbundet och senare till Centerpartiet. Att Bondeförbundet en gång i tiden föddes i Falköping förstärker ytterligare denna förväntan.

Vi har en hypotes, som man säger med forskarjargong. Skaraborgarna befann sig inte mitt i Svea Rike när den demokratiska resan mot välfärdssamhället började. Man röstade inte som de flesta andra. De som ledde utvecklingen i riket fick mycket mindre stöd i Skaraborg än de som höll emot. Skaraborgarna stödde snarare bromsarna än dragarna. Att Skaraborg befann sig i bakvatten manifesterades i valen.

Frågan är hur länge denna skaraborgska konservatism håller i sig? Finns den fortfarande kvar idag? Eller kan vi spåra en förändring där Skaraborg politiskt rört sig in mot mitten och

[1] Skaraborg har fortfarande en egen valkrets, men någon klåfingrig beslutsfattare har döpt om valkretsen till Västra Götalands östra valkrets.

börjat rösta mer som Sverige som helhet. Har det till och med gått så långt att dagens skaraborgare röstar som medelsvensson? Kan Skaraborg ånyo ha hamnat mitt i Svea Rike, åtminstone när väljarna röstar?

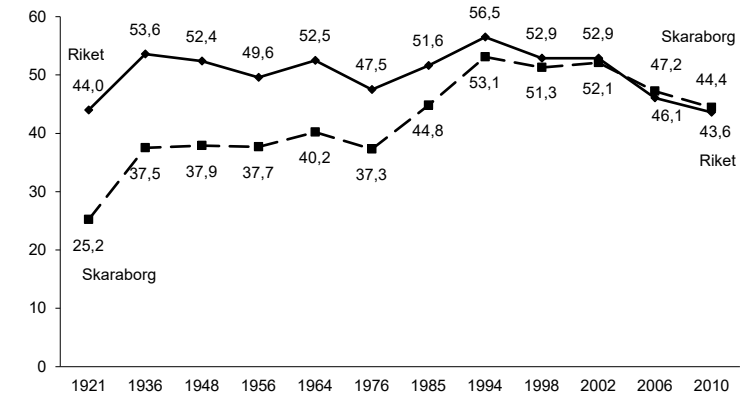
Svaret på alla dessa frågor och på vår hypotes återfinns i figur I. Där visas att skaraborgare ända fram till valen under 2000-talet haft en klar tendens att rösta mer borgerligt och mindre vänster än Sverige i övrigt. Speciellt tydligt är detta under åren 1921–1976. I det första demokratiska valet 1921 röstade endast 25,2 procent i Skaraborg på Socialdemokraterna eller Vänstersocialisterna jämfört med 44 procent i hela riket, en skillnad på hela I8,8 procentenheter. Så sent som I976 stöddes S och VPK enbart av 37,3 procent i Skaraborg mot 47,5 procent i Sverige som helhet, en skillnad på 10,2 enheter.

Men i de senaste valen under 2000-talet har denna borgerliga röstningstendens försvunnit i Skaraborg.[2] I valen

[2] Resultaten i figur 1 visar enbart utvecklingen för andelen vänsterröster sammanlagt. Om vi ser endast till andelen röster på Socialdemokraterna visar det sig att väljare i Skaraborg har röstat på S i mindre utsträckning än väljare i Svea Rike ända fram till valet 1998. Men under 2000-talets senaste tre val har skaraborgska väljare stött S något mer än väljare i Sverige som helhet. Högerpartiet/Moderaterna fick ett starkare röststöd i Skaraborg än i riket fram till valet 1964. I valet 1976 och senare får dock M ett något svagare stöd i Skaraborg än i Sverige som helhet. Bondeförbundet/Centerpartiet har genom alla val ända sedan 1921 fått ett starkare röststöd i Skaraborg än i landet som helhet; dock i minskande utsträckning.

2006 och 2010 har till och med den tidigare borgerliga röstövervikten ersatts med en svag övervikt för de rödgröna partierna. Men vänsterövervikten är så liten att vi inte kan

Figur 1 Andel som röstat Vänster i Skaraborg och i Riket i riksdagsvalen 1921 – 2010 (procent)

Skaraborg minus Riket	1921	1936	1948	1956	1964	1976	1985	1994	1998	2002	2006	2010
	-18,8	-16,1	-14,5	-11,9	-12,3	-10,2	-6,8	-3,4	-1,6	-0,8	+1,1	+0,8

Kommentar: En vänsterröst har definierats som en röst på Socialdemokraterna eller något kommunistiskt eller vänstersocialistiskt parti 1921 – 1964, på S eller VPK 1976, på S, VPK eller MP 1985 och på S, V eller MP 1994 – 2010. Resultaten har hämtats från den officiella valstatistiken (SCB, Valmyndigheten).

börja tala om vänstervridna skaraborgare. Snarare är slutsatsen att dagens skaraborgare röstar som svenskar i gemen. Röstmässigt har Skaraborg förflyttat sig in mot mitten av Svea Rike. Skaraborgarna är inte längre politiskt avvikande. De är idag som folk är mest. På valdagen syns inte längre några spår av det gamla bakvattnet.

Men röstning är en sak, åsikter och ideologi kan delvis vara en annan. Så frågan är om skaraborgarnas nya tendens att rösta som Sverige i allmänhet också avspeglas när det gäller vad de tycker i politikens viktiga frågor. I dagens Svea Rike är det den ideologiska konflikten mellan vänster och höger som är mest central. Offentligt eller privat, mer eller mindre marknadsekonomi, mer eller mindre social och ekonomisk jämlikhet är de övergripande konfliktfrågorna.

SOM-institutet – en forskningsbaserad organisation för opinionsundersökningar vid Göteborgs universitet – mäter sedan många år hur svenskar och västsvenskar själva placerar sig på vänster-högerdimensionen. De årliga undersökningarna omfattar cirka 5 000 svarande i Sverige som helhet och cirka 3 000 i Västra Götaland. Tack vare att så många personer deltar i SOM-studierna kommer tillräckligt många skaraborgare med för att vi skall kunna se var de står ideologiskt jämfört med övriga svenskar. I Väst-SOM-undersökningen 2010 deltog 536 skaraborgare och uppgav var de stod på vänster-högerskalan.

Resultatet visar att 30 procent i Skaraborg placerade sig till vänster, 29 procent i mitten och 4I procent till höger; en klar högerövervikt med andra ord. Men däri var inte Skaraborg unikt. Svenska folket som helhet placerade sig också klart till höger valåret 20I0 med enbart 3I procent till vänster, 25 procent i mitten och 44 procent till höger. Tidsandan är högervriden – i Skaraborg likväl som i Sverige. Men – och det är den väsentliga jämförelsen – tidsandan är lika högervriden i båda fallen. Skaraborgare och svenskar i allmänhet skiljer sig inte åt ideologiskt. Andelen vänsterorienterade är runt 30 procent och andelen högerinriktade 40–45 procent både i Skaraborg och i riket som helhet.

Om något så är andelen med högeråsikter något mindre i Skaraborg (4I procent) än i Svea Rike (44 procent). Med tanke på den statistiska osäkerheten på grund av det begränsade antalet svarande i Skaraborg är det dock inte tillrådligt att göra någon poäng av den lilla skillnaden. Vi drar alltså inte slutsatsen att skaraborgare är mindre högervridna än svenskar i allmänhet.[3] Istället drar vi slutsatsen att skaraborgare är som svenskar är mest när det gäller var de står på vänster-högerskalan – i båda fallen är det högeråsikter som dominerar.

Vår huvudslutsats är klar att huggas i sten. Precis som för tusen år sedan står dagens Skaraborg mitt i Svea Rike. Då som vagga, idag som en landsdel som officiellt berövats sitt namn – men med innebyggare som i sitt demokratiska röstande och i sina ideologiska åsikter förkroppsligar hela riket. Som Skaraborg röstar och tycker, röstar och tycker Svea Rike.[4] Inte illa marscherat av ett före detta bakvatten.

[3] Om vi dock tar hänsyn till att skaraborgarna gav ett något starkare stöd till de rödgröna partierna i valet 2010 än svenskar i övrigt (se figur 1) kan det hävdas att något litet kan ligga i att dagens Skaraborg är något mindre högervridet än riket i stort.

[4] Även i valen 2014, 2018 och 2022 röstar Riket i huvudsak som Skaraborg. Riksdagsvalet 2014: Skaraborg Rödgröna (V/S/MP) 44,1 procent, Riket 43,6 procent. Riksdagsvalet 2018: Skaraborg Rödgröna 39,3 procent, Riket 40,7 procent. Riksdagsvalet 2022: Skaraborg Rödgröna 39,1 procent, Riket 42,2 procent.

Urbirger

Jag heter Birger. Min far hette Birger. Hans far hette Birger. Jag har en son som heter Birger. Jag har också en bror som heter Birger. Han har en son som heter Birger, som i sin tur har en son som heter Birger. Jag hade en gång en båt. Den hette Birger Val. Min bror hade också en båt. Den hette Stormbirger.

Vår holmbergska familj härstammar från Ljungstorp på Billingens västra sluttning strax ovanför Varnhems kyrka där Birger Jarl är gravsatt. När vi talar om honom i släkten talar vi om Urbirger. Han ingår inte i vår ättelängd vad vi vet, men hans ande har ständigt varit med oss. Oftast lekfullt, delvis i fantasins land men dock alltid närvarande. När någon klåfingrig person för några år sedan flyttade Birgers namnsdag från 21 oktober till 9 juni gnisslade alla vi birgrar våra tänder i ilska. Birger Jarl dog den 21 oktober 1266, inte den 9 juni 1266. Hur historielös får man vara? Vi talar trots allt om en riksgrundare. Men vi tar det positivt och firar numera birgerdagen två gånger varje år, mest intensivt dock den 21 oktober.

Men Urbirger är inte en självklar hjälte i familjen, och har aldrig varit. Emellertid kanske en något större hjälte förr, på nittonhundratalet. Då var våra kritiska funderingar inte lika vanliga. Idag är distansen större. Sett med dagens glasögon framstår mycket av Birger Jarls gärning som remarkabel, ehuru inte odiskutabel. Men det är lätt att döma när vi vet hur det gick så här sjuhundrafemtio år efteråt. Då, på 1200-talet – och med kultur- och tidsrelativistiska glasögon påsatta – var hans handlingar måhända vad man kunde förvänta sig på den tiden,

samtidigt som många av hans åtgärder bar framtiden i sitt sköte. På gott och ont, mycket av det han grundlade kom att prägla utvecklingen under många hundra år i det land som kom att bli Sverige.

Vägen till makten

Birgers väg till makten var den vanliga i äldre tider. Han blev jarl och landets mäktigaste man genom arv, ingifte, ond bråd död och krig. Birger, född cirka 1210, tillhörde Bjälboätten från Östergötland. Den släktgruppen var sedan sent 1100-tal Svea Rikes mest inflytelserika familjekonstellation. Två av hans farbröder, Birger Brosa och Karl Döve, innehade jarlämbetet långt före honom, liksom senare hans kusin Ulf Fase. En jarl på 1200-talet kan i dag närmast jämställas med att vara statsminister, även om dåtidens kungar hade mer makt än dagens. Om man vill stiga i graderna är det inte fel att tillhöra en mäktig släkt, inte på 1200-talet och inte heller senare.

Men en mäktig släkt kan göras mäktigare genom ingifte. Några år innan Birger upphöjdes till jarl 1248 hade han gift sig med kung Eriks syster Ingeborg. Det var naturligtvis inte ett dåligt karriärsteg. Han blev en av kungens närmaste och användes för förhandlingar och sändes ut på krigståg. Vi vet att han i slutet av 1230-talet både hann med att medla mellan munkar och bönder i Småland och leda ett påvestött korståg till Finland för att kristna tavasterna. Den senare erfarenheten är speciellt viktig. Att leda män i krig och att erövra något har alltid genom historien varit bra språngbrädor uppåt.

Misslyckade krigsäventyr är sämre. De kan förstöra en karriär. Det har spekulerats om att Birger inte nöjde sig med att omvända tavasterna utan att han tillsammans med

Åbobiskopen Thomas marscherade vidare österut mot nuvarande Ryssland. Vid Nevas strand tog erövringståget ett abrupt slut sommaren 1240. Furst Alexander av Novgorod slog svenskarna i ett slag föga omtalat i svensk historia men desto mer hyllat i rysk. Svenskarnas expansion österut hade för tillfället stoppats och segraren döpte om sig till Alexander Nevskij – och blev så småningom helgonförklarad av den rysk-ortodoxa kyrkan.

En tankekittlande omständighet bakom den svenska östoffensiven är att Birger och Thomas kan ha räknat med svagt motstånd från Novgorod eftersom furstendömet var involverat i ett krig mot mongolhövdingen Batu Khan, en sonson till Djingis Khan. Birger och Batu Khan i ”allians” mot Novgorod, precis som Karl XII och den turkiske sultanen Ahmed III var tillsammans mot Ryssland i början av 1700-talet. Birger kan också ha haft hjälp av en inhemsk opposition i Novgorod. Alexanders bror Andreas Jaroslavowtisch lär ha tillbringat en tid i landsflykt i Sverige, väl omhändertagen av Birger. Men allt detta hjälpte alltså inte. Birgers anfall misslyckades och det misslyckandet kanske inte blev särskilt känt hemma i Svea Rike. Birger kunde komma hem och bli jarl.

Hur upphöjelsen till jarl mer exakt gick till vet vi inte annat än att den åtföljdes av mycken ond bråd död bland Birgers konkurrenter och släktingar. Ett första steg togs år 1247. En kungaoppositionell gruppering benämnd Folkungarna – kanske med tyngdpunkt i Uppland – gjorde uppror under ledning av Holmger Knutsson. Holmger var tronpretendent. Han var son till kung Knut Långe som regerade under en kort period 1229-1234. Birger var förmodligen avlägset släkt med Holmger. Det hjälpte nu inte Holmger. Han förlorade slaget vid

Sparrsätra 1247 och blev halshuggen av Birger året därpå efter att ha infångats efter en kort flykt till Gästrikland. Samtidigt försvann jarlen Ulf Fase ur historien, måhända även han avrättad av Birger som nu blev jarl. Ulf Fase kan ha stöttat Holmgers falang mot kungen och Birger.

Avgörandet vid Härvadsbro

När sedan kung Erik dör sotdöden utan barn vårvintern 1250 får Birger chansen att flytta fram sina och familjens positioner ytterligare. Inom åtta dagar har han lyckats få sin minderåriga son Valdemar vald till kung. En bedrift som inte godtogs av de fortfarande oppositionella Folkungarna. De gjorde ånyo uppror och började med att söka stöd i Norge. Det gick dock inte så bra. Birger Jarl hade förekommit dem. Han hade strax innan slutit en pakt med den norske kungen genom att lova bort sin dotter Rikissa till den norske tronföljaren Håkon den unge. Den norska fronten var därmed säkrad med hjälp av ett skickligt utnyttjande av äktenskapsmarknaden. Folkungarna fick istället vända sig till Danmark där de fann stöd hos kung Abel.

År 1251 invaderade Folkungarna stödda av tyska legoknektar Svea Rike från söder. I ledningen för attacken var ett antal potentiella tronpretendenter och ”släktingar” till Birger. Överbefälhavare för de upproriska var Filip Knutsson, en kungason och bror till Holmger. Filip åtföljdes av en halvbror och en systerson på vägen upp genom södra Västergötland. Vid Härvadsbro, ett vadställe över Säveån strax öster om nuvarande Alingsås, blev det stopp. Birger med uppbådade trupper stod på andra sidan ån. Efter förhandlingar utlystes frid av en birgertrogen biskop och Filip och hans halvbror och systerson vadade godtroget över till Birger. Varpå de alla

mycket geschwindt blev tillfångatagna och halshuggna. Enligt den inte alltid trovärdiga Erikskrönikan segrade Birger med hjälp av svek. Och så kan det ha varit. Birger bad påven om ”avlösning och förlåtelse” och fick den av Innocentius IV i ett bevarat brev från 1252.

Femhundra år av inbördeskrig

Med påvlig välsignelse och en totalt krossad opposition kunde nu Birger Jarl börja riksbyggandet. Ett löst sammanfogat Svea Rike skulle svetsas samman till ett sammanhållet Sverige. Fast så visionär var säkert inte Birger. Hans målsättning var nog mer kortsiktig – att säkra den egna makten och familjens troninnehav. Men för att åstadkomma det behövde Svea Rike omformas och centraliseras. Och det lade grunden för det som till slut skulle bli ett sammanhållet Sverige trehundrafemtio år senare under Karl IX.

För så länge dröjde det innan Sveriges alla födslovåndor och inbördeskrig var över. Striderna mellan erikska och sverkerska ätterna på 1100- och 1200-talen inledde femhundra år av inbördes stridigheter mellan klaner, regioner och tronpretendenter i det blivande Sverige. Slaget vid Stångebro 1598 och Linköpings blodbad 1600 när hertig Karl avrättade några av de ledande anhängarna till kung Sigismund avlutade det sista svenska inbördeskriget.

Men denna blodiga historia skall vi kanske inte lasta Birger för. Inbördeskrigen började innan han var född och fortsatt hundratals år efter hans död. Dock, Bjälboätten var tidigt involverad i krigen och fortsatte att vara medverkande under Birgers tid och länge därefter under hans söners, sonsöners, sonsonsöners och sonsonsonsöners tid ända fram till sent

1300-tal. Bjälboättlingar var med när Svea Rikes femhundraåriga historia av inbördeskrig började och de deltog aktivt under de första tvåhundra åren.

Kontrafaktiskt kan man fundera på om Sveriges tillblivelse behövde bli så blodig och långvarig som den blev. Kunde Birgers farbror Birger Brosas, Birger själv och hans söner kung Valdemar och kung Magnus eller Magnus son Kung Birger, eller hans brorson Kung Magnus, eller hans söner kung Erik och kung Håkan ha gjort något annorlunda för att undvika att Sverige föddes under så blodiga former? Något enkelt svar finns inte. Förmodligen kunde de inget göra. De var sin tids ”fångar”. Struktur betyder som oftast mer än aktör. Det var inte bara Svea Rike som plågades av inbördeskrig när landet blev ett. De flesta andra länder som växte fram i Europa under medeltiden upplevde också ständiga inbördes stridigheter. Inbördeskrig fungerade som barnmorska när Europas många länder föddes.

Börja bygga Sverige

Tillbaka till Birger Jarl. Oavsett om det ledde till inbördeskrig eller ej, vad mer konkret gjorde Birger när han i mitten av 1250-talet kunde börja bygga samman Svea Rike? Det visar sig att han började rätt. Land skall med lag byggas. Det är en viktig sanning som Birger kan ha känt till. Uttrycket återfinns i flera av de gamla landskapslagarna. Svea Rikes gamla landskap styrdes av lagar som traderades muntligt. En lagman kände och tolkade lagarna på tinget. Men i längden och med ett växande samhälle fungerar det dåligt. Tolkningsutrymme och konflikter blir mindre om lagarna kan nedtecknas. Åtminstone kan man hoppas det. Birgers äldre halvbror var pionjären som började

skriftsätta lagar i Svea Rike. Han hette Eskil och var lagman i Västergötland. Äldre Västgötalagen från tidigt 1200-tal är hans verk. Eventuellt fick han inspiration och råd från Snorre Sturlasson från Island som besökte Eskil år 1219.

Birgers bidrag var att inse att ett rike också kräver vissa riksomfattande lagar. Det vill säga bestämmelser som gäller i alla landskap, inte bara i Västergötland eller i Uppland. De riksomfattande fridslagar som kom till under 1200-talet brukar kopplas till Birger Jarl. Hemfrid, kyrkofrid, kvinnofrid, tingsfrid, torg- och köpefrid och inte minst hemlighusfrid är några exempel på vad som började regleras och straffbeläggas i hela Svea Rike åren efter 1250. Som Dick Harrisson säger: ”Birger jarl utnyttjade sin blodigt tillkämpade maktställning till att lysa frid!” (*Jarlens sekel* s.170).

Mest framsynt var Birgers ändrade arvsrätt som innebar att också kvinnor fick ärva, dock bara hälften mot män. En annan reform som var framsynt var att Birger förbjöd gävträldom – man skulle inte längre ”frivilligt” kunna ge sig som träl under någon om man var fattig eller skuldsatt. Trädomen avvecklades sedan långsamt i Svea Rike under de närmaste hundra åren. I Västergötland fastslog Birgers barnbarnsbarn Kung Magnus i Skara Stadga från 1335 ett förbud som säger att ingen kristen mans eller kvinnas barn längre skall kallas eller vara träl. Så småningom följde övriga riket efter.

Men land kan inte bara byggas på lagar. Land måste också byggas av skatter. Centralmakten i form av kungen och hans följeslagare kräver ekonomiska resurser. Det äldre systemet där allmogen ställde upp med gästning när det resande kungadömet passerade eller med försvarsinsatser i orostider (ledung) förslog inte när en mer centraliserad maktutövning

växte fram. Birger och hans son kung Valdemar behövde mer. De omformade allmogens tidigare tjänster och plikter till något som kom att likna de senare grundskatterna som vilade på jorden och på vad den producerade. Menigheten fick leverera in olika naturaprodukter till kungsgårdarna, eller senare till de föga populära fogdeborgarna. Under Birgers tid började vi få både skattebönder och fogdar. Kungamakten kunde växa. Nu fanns en mer tillförlitlig skattebas.

Birger kan ha fått inspiration från kyrkan. Kunde prästerna få ut tionde från allmogen borde väl också kungen kunna få ut något. Katolska kyrkan var en ”moderniserande” kraft i Svea Rike. Kunskaper och styrformer importerades från ett mer avancerat Väst- och Sydeuropa. Birger var bland dem som insåg detta tidigt och lierade sig med den nya kyrkomakten. I Skänninge 1248 var Birger med och stadfäste den katolska kyrkans privilegier och självständiga ställning. Den påvlige delegaten Wilhelm av Sabina var nöjd. Birger fick därefter kyrkans stöd i kampen om makten.

Kyrkan var dock inte den enda moderniseringsfaktorn under Birgers tid. Den framväxande handeln ledd av tyska köpmän från Lübeck med flera blivande hansestäder var också central. Birger gav tyska handelsmän tull- och skattefrihet i Svea Rike, och uppmuntrade dem att bosatta sig här. Ett indirekt resultat blev att flera städer kom att grundas: Kalmar, Stockholm och Örebro är några exempel. Köpenskap och hantverk gynnades och började komplettera den gamla naturahushållningen. Det som skulle bli borgarståndet var fött.

Stockholm brukar fira 1252 som sitt grundarår och ge Birger äran av att vara grundaren. Kanske var det så, men vad vi säkert vet är att Svea Rikes tyngdpunkt försköts österut under

Birgers tid, till Mälaren och Östersjön. Stadsbyggandet och handeln expanderade mest där. Och krigstågen gick till Finland, Ryssland och Estland. Svea Rikes centrum försköts långsamt från Väster- och Östergötland till Uppland och Södermanland.

Det är signifikativt att den siste kung som dog i den gamla kungaborgen på Visingsö i Vättern också var den förste kung som begravdes i Stockholm. Han var Birger Jarls son Magnus Ladulås, död 1290.

Västerut istället för österut

Men det kunde ha gått annorlunda. Ungefär samtidigt som Birger Jarl grundar Stockholm ser han till att säkra Svea Rikes sjöväg västerut. I ett avtal med Danmark 1254 annekterar Birger ett område vid Göta älvs mynning som av samtiden kallades Utlanden. Askims, Vättles och Sävedals härader blev svenska. Handelsvägen till Västerhavet från Lödöse och Västergötland var inte längre i dansk-norska händer.

En möjlighet att expandera åt väster ekonomiskt, kulturellt och kanske också territoriellt öppnade sig. Svea Rike kunde alltså ha fått sin tyngdpunkt vid Västerhavet istället för vid Östersjön. Vi kunde ha fått mer kontakter med det mer avancerade Västeuropa än med det glesbefolkade och outvecklade Österuropa. Men så blev det inte. Orsaken är nog att en expansion österut var lättare. Det fanns mer land och handel att vinna där. Och mindre motstånd, åtminstone initialt. Dåtidens regionala stormakt Danmark blockerade en expansion västerut.

En konsekvens av östförskjutningen under jarl Birgers tid blev att Sverige fortsatte och fördjupade en krigisk

erövringspolitik på andra sidan Östersjön som kom att pågå de närmaste femhundra åren. Birger själv lär på äldre dagar ha försökt få kontroll över rysk handel genom att 1256 angripa Narva men misslyckats.

Som mest offensiv var den svenska militärstaten under stormaktskungarna Gustav II Adolf, Karl X och Karl XII, men så sent som 1788 förklarade Gustav III krig mot Ryssland. Det äventyret klarade vi oss nätt och jämnt undan genom den förunderliga segern i sjöslaget vid Svensksund 1790. Det gick sämre 1809 när det Finland Birger Jarl var med och erövrade på 1200-talet slutgiltigt förlorades.

Östoffensiven var över efter sexhundra blodiga år. En satsning väster ut med början under Birgers tid hade med all sannolikhet inte blivit lika höljd i krigisk ”ära”, men säkert mer fredlig och kanske också mer civilisatoriskt och ekonomiskt gynnsam. Vi hade fått färre krigare men fler handelsmän och reformatorer. Mer samarbete med England och Holland och färre krig med Ryssland och Polen. Se där vad som kan ha avgjorts när Birger öppnade sjövägen västerut samtidigt som han grundade Stockholm, och valde att gå österut.

Sexskandal redan då

Men i ärlighetens namn bör framhållas att Birger måhända försökte gå sydväst ut. Äktenskapspolitik var en av hans starkaste grenar. I början av 1260-talet försökte Birger stärka Svea Rikes ställning i det av inbördeskrig sönderslitna danska riket genom att gifta bort sin son kung Valdemar med Sofia, en dansk kungadotter samtidigt som han själv gifte sig med drottning Mechtild, änka efter en annan dansk kung. Dubbelgiftet med ett år emellan kan kortsiktigt ha varit

gynnsamt, men på längre sikt spelade det ingen roll. Birger levde inte länge nog för att skörda eventuella vinster och för Valdemar blev det en katastrof. Eftersom Valdemar var en avlägsen släkting till Sofia var de tvungna att få påvens skriftliga tillstånd till äktenskapet. Men den påvliga sanktionen hedrade han föga. När Sofias yngre och vackrare syster Jutta kom på besök i Sverige inledde Valdemar en kärleksaffär med henne, en förbindelse de inte lyckades hålla hemlig. Kanske fick de en son. Sveriges första sexskandal var ett faktum. Valdemar tvingades att resa till Rom för att botgöra sin synd. När han var borta gaddade sig hans bröder Magnus och Erik samman och lyckades få honom avsatt en tid efter återkomsten från kontinenten. I slaget vid västgötska Hova 1275 slog de Valdemar. Eller rättare sagt, slog de Valdemars trupper. Valdemar själv lär ha försovit sig och missat slaget.

Vila i Varnhem

Birger hade somnat in några år innan brödrastriderna började. Han dog 1266 i någonting som kallades Jälbolung i Västergötland. Gravsättningen skedde i den erikska ättens gravkyrka i Varnhem. Birger hade själv varit med och bekostat kyrkans restaurering efter en brand och sett till att en porträttskulptur i form av hans ansikte kom att pryda ett av kyrkans valv. I graven fick han senare sällskap av sin danska hustru Mechtild och sin son Erik. Sentida uppgrävningar har inför tvivlande uppsvenskar belagt att Sveriges riksbyggare och Stockholms grundare valde att få den sista vilan i Västergötland.

Och alla vi som varit där vet att han inte kunde ha valt en vackrare kyrka eller en yndigare trakt. Så här beskriver Georg

Starbäck, en 1800-talshistoriker, platsen där erikarna begravde sina kungar och där Birger följde dem: ”I den härligaste trakt i Vestergötland, der sjöar, fält, höjder och dälder bilda den ena sköna utsigten efter den andra, vid foten av Billingen ligger Varnhems kyrka, och der på samma ställe låg det forna Varnhems kloster. Här begrofs konung Erik vid sidan af fadern och farfadern.” (Starbäck 1885 s. 366–67).

Urbirger vilar tryggt bland kungar och åtminstone en drottning. Det trivs han med. Och vi holmbergare från Ljungstorp med utsikt över det fagra Varnhem har inte glömt honom. Vi kommer att tala om honom länge än. Stolta är vi över att Birger Jarl tillsammans med Stefan Jarl blev årets Hedersskaraborgare år 2002. En utnämning värdig akademins valspråk – ”Snille och blixt”.

Mina källor

Jag är ingen historisk forskare. Det kan jag skylla på när mina tolkningar och fakta ifrågasätts. En annan brasklapp jag kan vifta med är att jag skrivit om *min* Birger – Urbirger. Någon originalforskning har jag alltså inte bedrivit. De riktiga historiska källorna har jag inte ens försökt närma mig. Istället har min metod varit att plocka läsfrukter. Främst hos Dick Harrisson och hans fantastiska bok *Jarlens sekel* (2002), men också på nätet (tack *Bengans historiasidor*) och i äldre historieverk som Georg Starbäcks *Berättelser ur svensk historia* (1885). Starbäcks verk tillhörde en gång min farfars far Ansgarius Holmberg född i Varnhem 1855. Han hette alltså *inte* Birger. Sidorna i Starbäcks bok där Birger omtalas är dock väl tummade. Här fick säkert Ansgarius idén att döpa sin son till Birger. Jan Guillous underhållande och insiktsfulla bok *Arvet*

efter Arn (2001) är en annan av mina inspirationskällor. Han liksom jag har läst Jan Skoglöws, Ingvar Leions m fl:s bok *Birger jarl och slaget vid Nårunga 1251* (1990) och vet att slaget vid Härvadsbro 1251 stod i Västergötland, inte i Västmanland.

Även om man inte är en historieforskare kan man vara en historienörd. Jag började mina akademiska studier med att läsa historia vid Göteborgs universitet. Min första tenta var muntlig och gällde all historia fram till 1500. Examinator en kväll i december 1964 var samtidens störste historiker, akademiledamoten Erik Lönnroth. Nervös är inte ens förnamnet. Jag åt inte på en vecka innan. Men det gick bra. Vi talade om det mesta, dock inte om Birger Jarl, men väl om slaget vid Kungslena 1208. Jag minns att Erik – jag kallar honom Erik eftersom jag kom att känna honom mer personligt långt senare – undrade över vädret den där dagen i januari 1208. Klimatet var ju varmare i Sverige på 1200-talet, kanske var det tö så att marken inte bar det danska kavalleriet och därigenom hjälpte kung Erik att vinna. Jag som skulle förhöras lyssnade och imponerades. Och har aldrig glömt det. Jag hade gjort lumpen som väderobservatör i flygvapnet och visste hur viktigt väder kan vara. Men att Erik också visste!

I en diskussion många år senare vill jag minnas att Erik sa: ”Sören, västgötaskolan är inte en åsikt, den är en åkomma.” Men jag vill också minnas att han innan sin bortgång modererade den utsagan. Erik Lönnroth var en evidens-orienterad forskare. Han var inte omedveten om att Svea Rikes vagga stod i Birger Jarls Västergötland. Här började riket kristnas, här byggdes flest kyrkor, här utkämpades de avgörande slagen, här begravdes den erikska ättens kungar och inte minst, här vilar Urbirger.

Kungslena – när Svea Rike kunde ha blivit danskt

Vi börjar med perserkrigen och slaget vid Marathon. Jag andades ut. Om det är något alla som tentar historia kan säga någonting om så är det de gamla grekerna och det episka slaget fyra mil utanför Aten. Tentatorn hade uppenbarligen sett att jag var mycket nervös och var omtänksam nog att inleda förhöret med en lätt fråga.

Tidpunkten var hösten 1964. Jag var nyss fyllda 21 år och skulle genomföra min allra första akademiska tentamen. Muntlig inför Sveriges störste historiker, akademiledamoten Erik Lönnroth. Inte undra på att jag var nervös. Ämnet var all historia fram till år 1500. Starten gick bra. Jag kunde rabbla många grekiska och persiska namn, och årtal på fler slag än det vid Marathon. Fortsättningen gick i samma stil. Frågorna blev ibland svårare, men jag värjde mig väl med uppräkningar av namn på freder, slag, kungar och fältherrar, trygferat med massor av årtal. Allt hade jag lärt mig utantill som man lärde sig psalmverser i småskolan. Professor Lönnroths efterlysning av sammanhang och tolkningar duckade jag bäst jag kunde. Där hjälpte inte mina utantillkunskaper. Men sammantaget gick det bra. Erik Lönnroth godkände med en ack så viktig spets adderad.

Kungslena dyker upp

Någonstans i mitten av tentan – efter någon halvtimme – när både tentatorn och jag slappnat av något, hamnade vi mitt i

Skaraborg och i början av 1200-talet. Erik Lönnroth frågade om slaget vid Lena. Så hette Kungslena på den tiden. Den större bilden med riksgrundandet och födslovåndorna för Svea Rike kunde jag inte säga mycket om. Men att slaget stod 1208 och dessutom vintertid den 31 januari, det visste jag. Årtal och datum kunde jag som multiplikationstabellen. Datumet fick Lönnroth att fundera kring varför kung Sverker Karlsson – uppbackad av knektar och kavalleri från Danmark – kunde få stryk av utmanaren Erik Knutsson stödd av svenska bondekrigare förstärkta av ett antal norska soldater.

Kanske var det töväder mitt i vintern, spekulerade Lönnroth. Klimatet var varmare på 1200-talet än det blev senare, speciellt under lilla istiden på 1600-talet. Och om det var töväder är källornas uppgifter om att det danska kavalleriet red ned sig i ”Helvetetskärret” mellan Plantaberget och Varvsberget strax väster om Lena by mer trovärdiga som förklaring till att Eriks bondehär kunde slå Sverkers mer härdade krigare till häst. Kung Bore brukar alltid hjälpa ryssar med kyla i krig. Nu fick det under tillblivelse varande Svea Rike hjälp av Gumman Tö.[5] Västergötland och Svea Rike blev inte ett danskt lydrike. Den danske kungen Valdemar Sejrs vision om ett nordiskt storrike två hundra år före Kalmarunionen kom på skam.

Den unge tentanden var mäkta imponerad av att följa professor Lönnroths funderingar. Historia var sannsynligen inte bara årtal och kungar. Även vädret spelade en roll.

[5] Det finns norska källor som tvärtom talar om en bister vinter 1207/08. Men det kan naturligtvis ha varit töväder i Lena den 31 januari 1208 även om det var kallt i Norge.

Revanschmatchen mellan Sverker och Erik stod två år senare vid Gestilren några kilometer söder om Lena.[6] Den utkämpades mitt i sommaren och Erik segrade igen. Dessutom så eftertryckligt att Sverker dog på slagfältet. Erik Lönnroth frågade inte om Gestilren och behövde därför inte utsätta sin klimathypotes för någon kritisk prövning. Oavsett väder – vinter eller sommar – den till en del danskunderstödda invasionen av Svea Rikes kärnområde hade slagits tillbaka.

En stor liten by där Birger Jarl bodde

När det begav sig 1208 var Lena en av Västergötlands största byar med kanske 250 till 300 innevånare. Låter litet i dagens perspektiv. Men man får då betänka att Västergötland på 1200-talet bara hade en befolkning på cirka 80 000 personer. Och det fanns enbart tre städer i Svea Rike. Två i Västergötland och en i Mälardalen. Alla tre hade mycket få boende – Lödöse och Skara med kanske tillsammans 2 000 personer och Sigtuna med ett okänt antal. I jämförelse var alltså Lena en relativt tättbefolkad by.

Samhället Lena hade som var vanligt i forna tider vuxit upp kring en kyrka – från början en stavkyrka i trä. Danskarna lär ha bränt ned den på väg till förlusten i slaget 1208. För att hedra den segrande fadern Erik Knutsson lät sonen kung Erik, kallad Den läspe och halte, uppföra en ny stenkyrka, från början utan

[6] Vi vet inte exakt var orten Gestilren låg, eller ens om det var ett större slag. Och det finns dom, ofta uppsvenskar, som vill placera Gestilren utanför Skaraborg. Med all sannolikhet – och det gör Jan Guillou, liksom tror jag Dick Harrisson – skall slaget placeras i närheten av Lena och uppmarschvägen (den klassiska Redvägen) från Danmark/Halland via Ätrandalen. Och så gör också jag.

torn. De tre torn som i dag pryder kyrkan byggdes något senare. De kom till i åminnelse av en stor dag i Lenas historia. Påsken 1258 deltog Birger Jarl i högmässan tillsammans med mågen kung Håkon av Norge och sonen kung Valdemar av Sverige.[7] Det mittersta högsta tornet skall symbolisera Birger Jarl. De två flankerande lägre tornen representerar de två kungarna.

Birger Jarl skall enligt sägnen ha skänkt en fortfarande bevarad trästaty till kyrkan i Lena. Den föreställer Madonnan med jesusbarnet i famnen. Ser man närmare på Jesu ansikte har han Birgers distinkta haka med gropen i mitten. Samma haka som på avbildningen av Birgers anlete på en vägg i Varnhems kyrka. Försökte Birger Jarl säga något?

Vad som avhandlades på kungamötet i Lena vet vi inte, men det säger någonting om byns betydelse på 1200-talet och att Svea Rike hade goda relationer med Norge, en behövlig allierad för att hålla den regionala stormakten Danmark stången. Mest känt är mötet för att Birger Jarl skall ha uppmanat sina män att inte kalla de gästande norrmännen för ”baggar” – ett gammalt svenskt öknamn på norrmän. Bagge står för testikelpungen på ett får.

Att Birger Jarl befann sig i Lena kyrka var ingen tillfällighet. Han bodde ofta strax ovanför kyrkan i en stor stenbyggnad som han uppfört, ett dåtida palats kallat Lenaborg. Ett av Sveriges första större profana stenhus. Idag finns endast smärre

[7] Birger Jarls dotter Rikissa var bortgift med kung Håkan. Äktenskapspolitik var mycket viktig i äldre tider. Senare gifte Birger Jarl bort sin son Valdemar med en dansk prinsessa och sig själv med en före detta dansk drottning, Mechtild. Det gällde att skaffa sig stöd i Danmark.

grundfragment kvar. Det skall ha sett ut ungefär som det bevarade Glimmingehus i Skåne, som byggdes två hundra år senare. Dock var Lenaborg något större. Birger Jarl började bygga Svea Rike med säte på Lenaborg i Lena by i Västergötland.

Och som Birger visste – land skall med lag byggas. Sveriges äldsta nedtecknade lagsamling – Äldre Västgötalagen – sammanställdes av Birger Jarls halvbror Eskil, som var lagman i Västergötland. När Birger bara var ett barn i tioårsåldern – så han kan inte få del av äran – besökte Snorre Sturlasson, från det mer utvecklade Island, lagman Eskil på hans sätesgård Long ute på västgötaslätten. Och inspirerade till att lagmannen skulle nedteckna lagarna – inte bara tradera dem på tinget. Detta historiska ögonblick timade år 1219. Idag finns den ursprungliga Äldre Västgötalagen inte bevarad. Vi har endast senare avskrifter.

Men hoppet om att finna originalet lever. Och i centrum för efterforskningarna står kyrkan i Kungslena. Delar av kyrkmuren bändes upp 1985 i direktsänd TV av Västgöta-Bengtsson. Men tji äldre lagtext. På senare tid har amatörforskaren Svante Tibell fortsatt jakten. Så sent som vintern 2015 öppnades altarbordet i kyrkan. Man fann muslort och söndertuggade bokblad från 1700-talet, men ingen Äldre Västgötalag. Tibell har dock inte givit upp. Han fortsätter att leta och säger: ”Jag är envis… och jag är övertygad om att Västgötalagen finns i Kungslena och jag skall hitta den.”

Torgils Knutsson och en inte hedervärd Birger

Men det är inte Västgötalagen eller kyrkan som gjort namnet Kungslena vida känt. Det är slaget 1208 och därmed ond bråd

död och krigiska händelser. Till detta hör marsken Torgils Knutssons fängslande på Lenaborg 1305 och sedermera avrättning i Stockholm 1306. Marsken Knutsson var dåtidens starke man i Svea Rike. Hans huvudsäte var Aranäs borg vid Kinnekulle. Torgils Knutsson hade under många år lett förmyndarstyret för den minderårige kung Birger efter pappa Magnus Ladulås död på Visingsö 1290. Under den perioden hade Torgils Knutsson expanderat Svea Rike österut genom grundandet av Viborg 1293 och anläggandet av fästningen Landskrona 1299, på platsen där Sankt Petersburg idag tronar. Och han hade länge framgångsrikt lyckats minimera motsättningarna mellan kung Birger och hans två bröder Erik och Valdemar.

Men i december 1305 på Lenaborg – en av hans gårdar – blev Torgils Knutsson överraskande tillfångatagen på order av kung Birger. Och efter en neslig transport i fängsel till Stockholm avrättad på Pelarbacken (Götgatsbacken idag). Kung Birger svek sin marsk och gjorde högst tillfälligt upp med sina bröder. En uppgörelse som vi vet inte varade länge. Nya stridigheter uppstod där kung Birger till slut begick det ultimata sveket i Nyköpings gästabud 1317. Han lurade sina bröder att dricka jul på Nyköpingshus och det hela slutade med att de låstes in en fängelsehåla och svalt ihjäl. Alla som heter Birger i svensk historia har inte hedrat namnet.

Överste Ulfsparre i spetsen för Skaraborgs regemente

Kungslenas krigiska koppling befästes mer sentida under stormaktstiden då Skaraborgs regementes överstebostad förlades till byn men början under sent 1600-tal. Den i dag magnifika byggnaden utökades och byggdes till under 1700-

talet – tyvärr med sten från Lenaborgs ruin. Därför har vi idag ingen vacker slottsruin i Kungslena. Men en vacker överstebostad finns och där bodde regementets överstar ända fram till 1875. Flera av dem är värda uppmärksamhet, men speciellt två, varav en säkert aldrig hann installera sig på bostället. Han stupade i fjärran land utan att ha fått möjligheten att bebo sin tjänstebostad.

Hans namn är Carl Gustaf Ulfsparre och han deltog i Karl XII:s dumdristiga fälttåg mot Ryssland 1708–09. Han blev chef för Skaraborgs regemente när föregångaren överste Kaspar Otto Sperling stupar vid en stormning av den mindre staden Veprik i januari 1709. Ulfsparre hann inte mer än knappt tillträda chefskapet innan han och 400–500 skaraborgare på morgonen den 28 juni 1709 deltog i den svenska arméns försök att storma Tsar Peters läger utanför staden Poltava.

Skaraborgs regemente ingick i arméns till att börja med framgångsrika högerflygel. Ryska linjer bröts igenom i samarbete med Kalmar regemente och Gardesgrenadjärerna. Men sämre gick det för den svenska vänsterflygeln och för kavalleriet. Skaraborgarnas genombrott nyttjade till intet. Ryssarna var för många och omringade de allt ensammare skaraborgarna, som blev nedhuggna nästan till siste man. Endast cirka 45 av ungefär 500 skaraborgare som deltog i anfallet kom därifrån med livet i behåll. Över 90 procent av soldaterna stupade. En av de största förluster för något regemente i svensk krigshistoria. Carl Gustaf Ulfsparre dog i spetsen för sitt regemente. Han besparades ödet att komma hem till överstebostället i Kungslena och förtälja att Skaraborgs regemente inte fanns mer. Regementet fick återuppbyggas från grunden.

Men förunderligt nog skedde det mycket snabbt. Redan 1710 stod ett nyrekryterat Skaraborgs regemente på benen och förlades ofta till Göteborg de närmaste åren. Regementet deltog senare i ännu ett av Karl XII:s misslyckade fälttåg – det sista mot Norge och Fredrikstens fästning 1718.

Göteborg räddas undan dansken

Kungslenas krigiska koppling började med slaget 1208 och stoppandet av försöket att införliva Västergötland/Svea Rike i det danska riket. Men att stoppa Danmark har Kungslena varit involverat i flera gånger sedan dess. Kungslenabaserade överstar har i många krig kämpat mot dansken. Sista gången en ledare för Skaraborgs regemente på riktigt allvar var med och slog tillbaka en dansk invasion var sommaren 1719. Platsen var Nya Elfsborgs fästning i inloppet till Göteborg. Karl XII var död men hans krig fortsatte. Den norske i dansk tjänst varande amiralen Tordenskjold hade just erövrat Marstrands fästning och gick nu till attack mot Göteborg. En överlägsen dansk flotta belägrade och sköt långsamt sönder Nya Elfsborgs befästningar. Men när det såg som mest illa ut räddades fästningen och Göteborg av en handlingskraftig överste från Skaraborg.

Hans namn – som alla göteborgare bör bevara i tacksamt minne – var Georg Bogislaus Staël von Holstein.[8] I spetsen för

[8] Skall vi vara noggranna var Staël von Holstein enbart tillförordnad chef för Skaraborgs regemente 1717–1720, och det är osäkert om han någonsin bodde på överstebostället i Kungslena. Den formelle chefen under de aktuella åren var Sven Lagerberg – en annan mycket spännande och framgångsrik ledare för Skaraborgs regemente. Han var major 1709 och var en av de få skaraborgare

fyra kompanier från Skaraborgs regemente baxade han natten till den 24 juli 1719 ett antal kanoner i läge på Hisingen bakom de danska skeppen. Och öppnade eld när dagen grydde. Effekten blev omedelbar. Tordenskjold och den stora danska flottan slog till reträtt. Göteborg och Västsverige var räddat av skaraborgarna. Den danska invasionen var avvärjd.

En liten skaraborgsk idyll vilande på historiska lagrar

År 1208, slaget vid Kungslena hindrar dansken från att erövra Svea Rike. År 1719, en överste från Kungslena hindrar dansken från att invadera Västsverige. Ständigt detta Kungslena. Fem hundra år går, men Kungslena finns där när dansken kommer.

Stor heder åt denna lilla by på Varvbergets sluttning i Skaraborg. En by som idag är en mycket vacker idyll fortfarande omfamnande sin gamla tretorniga kyrka, och vilande på lagrarna av sin stora historia. Kungslena är väl värt ett besök. Och helst då under guidning av Rosa Quist, som en oförglömlig marsdag 2015 visade mig kyrkan, Lenaborg och naturligtvis slagfältet. Det var töväder precis som i januari 1208 när Lena/Kungslenas namn blev världsberömt i hela Norden.

som överlevde slaget vid Poltava, ehuru sårad. Inte värre dock än att han kunde följa med Karl XII till Turkiet. Sedermera blev han både general och greve – och Lantmarskalk vid 1723 års riksdag.

Fältmarskalken som nästan var skaraborgare

I slutet av 1990-talet. På besök i New York. Turistande på fingatan Femte Avenyn råkade jag stöta på en stor bokhandel. Längst ned i källarplanet fanns den avdelning jag alltid letar efter – den militärhistoriska. Rad efter rad med böcker om all världens krig, om än med en övervikt för krig som USA utkämpat. Och där plötsligt en tjock bok omslagsprydd med Napoleon på en vit springare. Men det var inte den franske kejsaren som väckte mitt intresse. Det var bokens titel: *The Military 100. A Ranking of the Most Influential Military Leaders of All Time.* Se där en skrift för en tabellätare som jag.

Med lagom spänd förväntan började jag kolla topplistan. Författaren var en pensionerad överste i USA:s armé med det förpliktigande namnet Michael Lee Lanning. Så skulle det vara mest amerikaner? Ja, det var det. Hela sjutton stycken med George Washington som nummer 1. Och författarens namne Robert E. Lee medtagen som nummer 60. Men det som fick mig att rysa till var att flera svenska fältherrar platsade på 100-listan. Hela tre stycken – inte illa för ett litet land som Sverige. Naturligtvis var Gustav II Adolf en av dem – på plats 6. Mindre självklart kvalade Karl XII in på 97:e plats. På plats 80 placerade sig den för mig stora överraskningen – fältmarskalken Lennart Torstenson.

Det som fick mig att rysa till var inte bara lite skämmig nationell stolthet. Rysningen berodde också på min uppväxt i Skaraborg och adressen där jag tillbringade skolåren. Jag

bodde i en korsning där de tre stora svenska fältherrarnas namn möttes i militärstaden Skövde. Mitt uppväxthus låg i korsningen mellan Karlsgatan och Lennart Torstensonsgatan med utsikt över Vasaparken. Hade parken hetat Gustav Adolfsparken hade träffen varit hundra. Men Vasaparken är gott nog. Hjältekonungen var ju av Vasaätten.

Det var stort. En amerikansk överste utpekar min uppväxts tre stora krigare som bland de hundra största i världshistorien. Dock, den amerikanske listmakaren kanske inte var helt omdömesgill. Erwin Rommel på plats 79 strax före Torstenson kan väl vara OK. Men att placera Saddam Hussein i närheten av Torstenson på plats 81 känns inte rätt, visserligen efter vår svenske fältmarskalk men ändå. Lennart Torstenson har gått till historien som Fältartilleriets Fader och organisatören bakom Sveriges framgångsrika avslutning av trettioåriga kriget. Saddam Hussein ledde sitt Irak i ett totalt onödigt och misslyckat krig mot Iran – och i två förlorade krig mot USA med allierade. Vår nästan skaraborgske fältmarskalk pryder sin plats på topplistan. Det gör inte Saddam Hussein.

Älvsborg, inte Skaraborg

Lennart Torstenson är fältmarskalken som nästan var skaraborgare därför att han föddes i Forstena utanför nuvarande Vänersborg. En plats nära gränsen till Skaraborg men inte på rätt sida gränsen. Han är född i Älvsborg om vi skall vara noga. Men alltså nästan i Skaraborg. Och eftersom det är mycket ont om fältmarskalkar från Skaraborg bland de 79 som Sverige haft genom åren får vi adoptera Lennart Torstenson som en av oss. Det låter sig extra mycket göra med tanke på att han var gift med en kvinna ur släkten de la Gardie. Hon

hette Beata och hade inget med Läckö i Skaraborg att göra. Men andra medlemmar av släkten de la Gardie har tronat på Läckö och begravts i Varnhems kyrka. Mer skaraborgskt kan det inte bli.

Lennart Torstenson föddes 1603 i efterdyningen av det sista svenska inbördeskriget. Hans familj stödde Sigismund – den förlorande sidan – och först fadern och sedan modern tvingades fly till Polen. Barnet Lennart blev kvar i Sverige och växte upp med farmor i Borgstena socken strax norr om Borås. Trots landsförvisningen i Polen lyckades familjen med hjälp av mäktiga släktingar som riksdrotsen Bo Ribbing få in unge Lennart som kammarpage vid hovet. Väl där uppmärksammades han snabbt av kung Gustav II Adolf. Lennart Torstenson var ingen vanlig hovsam kammarpage. Han visade sig vara en kammarpage med stor fallenhet för det krigiska. Som tonåring fick han följa med kungen på fälttåg till Livland och delta i erövringen av Riga 1621. Därefter kostades han på med en längre studieresa till Holland för att lära modern rörlig krigskonst av dåtidens främsta fältherrar. Väl hemma i Sverige igen – med nya tankar om härar med större eldkraft baserat på ett mer lättrörligt artilleri – steg han snabbt i graderna. Flera av hans idéer utvecklades under krigen i dåvarande Preussen/Polen under 1620-talet. Överste med ansvar för artilleriet blev Torstenson 1630.

På erövrarstråt i Tyskland

Sedan kom den stora utmaningen. Sveriges angreppskrig i Tyskland, som dåtida svensk propaganda framställde som ett försvarskrig. Den aggressiva militärstaten Sverige med en liten men välövad krigsmakt var på erövringståg. Och Lennart

Torstenson var med och ledde artilleriet. Vid Breitenfeld 1631 – trettioåriga krigets största fältslag – spelade Torstenson och hans kanoner en avgörande roll för den svenska segern. Som tack blev han året därpå utnämnd till general för artilleriet. Njuta av det hann han dock knappt eftersom han samma år blev tillfångatagen i ett misslyckat slag och satt i fängelse i Bayern. Där skall han ha ådragit sig en åkomma som fördystrade resten av hans liv. Det har spekulerats i gikt eller reumatism. Men troligen var det någon form av kronisk infektion som gav återkommande skov (Ido Leden *ReumaBulletinen* 2013). Halvt invalidiserande var det dock för Torstenson. I ett brev till Axel Oxenstierna skriver han:

> Jag haver varken hand eller fot mäktig, ja, icke heller mitt huvud, efter värken haver stigit mig uti halsen och upp i huvudet. Gud vet, med vad besvär och plåga jag är belastad, att jag aldrig nog kan skrivat. När jag, understundom bliver så, att jag för nöds skull kan sitta en timme eller några på hästen – dock med besvär – så är jag inte mäktig med någon hand regera hästen, så att jag mången gång av otalighet önskar mig hellre döden än livet (V. Johansson Fältmarskalken Lennart Torstenson *Götiska minnen* 1986).

Kanske överdriver Torstenson. Han försökte länge under sent 1630-tal att bli hemförlovad och anförde sin sjukdom som skäl. Hans vädjanden bönhördes först 1640. Då fick han komma hem – mycket kortvarigt som det visade sig. Johan Banér – under vars befäl Lennart Torstenson var med och vann det

viktiga slaget vid Wittstock 1636 – dog på våren 1641. Som ny överbefälhavare för de svenska trupperna i Tyskland fanns bara en kandidat – en motvillig sjuklig sådan. Det var Lennart Torstenson. Med en fältmarskalktitel, en utnämning till riksråd och ett generalguvernörskap i Pommern som plåster blev han Banérs efterträdare.

Torstenson drog ut på återresan till Tyskland ända till hösten 1641. Men när han väl kom dit igen blev det succé. En demoraliserad svensk armé repade mod och började få framgångar igen. Lennart Torstenson var inte bara en skicklig artillerist. Han var också en bra belägringskrigare och duktig på snabbrörliga fälttåg. I det andra slaget vid Breitenfeld 1642 återupprepade han Gustav II Adolfs seger från 1631. Vid hans sida stod då som adjutant den blivande kung Karl X Gustav.

Framgångarna i Tyskland måste dock läggas på is när Torstenson överraskande får order från Stockholm att marschera mot Danmark. Ännu ett angreppskrig var på gång med nya lockande erövringar. I ilmarscher från Böhmen-Mähren skyndar Torstenson mot Jylland senhösten 1643. Det danska motståndet var ringa och i januari 1644 nådde han Kolding vid Lilla Bält. Där är det smalast om man vill gå över isen till Fyn. Och det försökte sig Torstenson på – med katastrofalt resultat. Blidväder gjorde att isen brast. Ett tusental knektar fick sätta livet till. Lennart Torstenson hade inte samma tur med vädret som Karl X Gustav hade 1658.

Torstenson låg nu pyrt till. De kejserliga höll på att stänga in hans här på Jylland. Den katolske befälhavaren Gallas skall övermodigt ha skrivit till hovet i Wien: ”Äntligen har vi den gamle räven i säcken”. Men det hade han inte. Lennart Torstenson visade sig ånyo vara en mästare på ilmarscher och

undanmanövrer. Han slank ur inspärrningen och kunde återvända med full styrka till Tyskland. Några månader senare besegrade han fullständigt de kejserliga och Gallas i slaget vid Juterbog i Sachsen. De kejserliga var nere på knä. En situation som blev än värre i mars 1645 när Torstenson vann sin mest avgörande seger i slaget vid Jankov, några mil söder om Prag. Vägen till Wien låg öppen. Men trötta trupper, lång försörjningsväg till sjökanten vid Östersjön och inga förstärkningar fick Torstenson till ett värdigt återtåg.

Trots reträtten, hans framgångar banade väg för en bytesrik fred i Brömsebro och till en likaledes bytesrik fred några år senare i Westfalen. Sverige blev för några år en regional stormakt i norra Europa. Lennart Torstenson var en av arkitekterna bakom. Han kunde under stora hedersbetygelser avgå som överbefälhavare och återvända till Sverige senhösten 1645.

Generalguvernör i Göteborg

Väl hemma belönade drottning Kristina honom med en utnämning till både friherre och greve. Och något senare dessutom också till generalguvernör över Västergötland, Dalsland, Värmland och Halland. Fyra landsdelar som alla gränsade till fienden Danmark-Norge, där speciellt Halland var utsatt. Sverige hade endast fått landskapet till låns på trettio år i freden i Brömsebro. Den mycket sjuklige Torstenson hade fått en viktig försvarsuppgift, alternativt en viktig kommande anfallsuppgift inför ett framtida erövringskrig mot Danmark. Det erövringskriget kom i slutet av 1650-talet, men då var Lennart Torstenson inte med.

Han dog på Ulvsunda gods i södra Uppland i april 1651 vid en ålder av 47 år. Begravningen skedde i Riddarholmskyrkan, kanske i närheten av skaraborgaren kung Magnus Ladulås som lades till vila där 1290 – den förste svenske kung som gravsattes i Stockholm. Cirkeln slöts för Lennart Torstenson. Född nära Skaraborg, begravd nära en skaraborgare.

Palatsbyggare

Lennart Torstenson var först och främst en stor fältherre. Men inte bara det. Han byggde också mycket ståtliga palats på sent 1640-tal. Först det Torstensonska palatset i Stockholm vid nuvarande Gustav Adolfs torg. Efter om- och tillbyggnader är det idag Arvsfurstens palats och den praktbyggnad som rymmer Utrikesdepartementet. Ingångsportalen till Torstensons ursprungspalats finns kvar inbyggt i Arvsfurstens palats. Man hittar portalen på Fredsgatan. En trång gata som leder fram till Gustav Adolfs torg.

Hans mest ståtliga och fortfarande bevarade palats byggde han dock i Göteborg. Det låg och ligger vid Stora Hamnkanalen alldeles nere vid Göta Älv. Torstenson var med och valde platsen men fick aldrig se det färdiga palatset än mindre bo där. När det Torstensonska palatset i Göteborg byggdes åren 1648-51 var han mycket sjukdrabbad och tillbringade sin mesta tid på Ulvsunda gods eller i sitt palats i Stockholm. Hustru Beata tog hand om det mesta när det gällde bygget i Göteborg. Resultatet blev Göteborgs vackraste och äldsta bevarade boningshus – idag residens för Västra Götalands landshövding Lars Bäckström med fru Ann-Christin.

Mycket sorg, trots palats och segrar på slagfält

Vad hjälper segrar i krig och vackra palats om man själv är gravt sjuklig och tvingas genomlida mycken död i den närmaste familjen. Lennart Torstenson hade sina smärtsamma kroniska skov större delen av sitt vuxna liv. Och precis som de flesta människor i äldre tider fick han vara med om att många barn dog ifrån honom innan de blev vuxna. Barnadödligheten var ofattbart stor på 1600-talet, även bland adel och kungligheter. Lennart Torstenson och hustru Beata fick fem barn av vilka endast ett nådde vuxen ålder. Två dog i späd ålder, en flicka dog vid 9 års ålder och en pojke avled efter en duell 19 år gammal. Endast sonen Anders blev gammal och framgångsrik. Han gick bort när han var 45 år. Alla Torstensons fem barn är begravda med honom i Riddarholmskyrkan. Så ock hans hustru Beata som gick bort först 1680. Även här en sluten cirkel. Alla är till slut tillsammans.

Familjen Torstensons öde var på intet sätt unikt i den tidens Sverige. Hertig Karl – segraren i det sista svenska inbördeskriget – och den blivande kung Karl IX, fick sex barn med sin första fru Maria av Pfalz. Alla utom ett dog innan de fyllt fem år. Endast Katarina blev vuxen och blev sedermera mor till den blivande Karl X Gustav. Pojken som växte upp till Gustav II Adolf fick hertig Karl med sin andra fru Kristina av Holstein-Gottorp.

Värst drabbade var dock kung Karl XI och hans hustru Ulrika Eleonora. Under ett och samma år – *annus horribilis* 1685 – dog tre av deras söner. I början av 1687 dog en fjärde liten son. Fyra döda små prinsar inom loppet av två år. En femte prins var också hotande sjuk, men överlevde. Hans namn var Karl och fick senare numret XII. Två döttrar fanns också i familjen. De

nådde båda vuxen ålder. Den ena blev drottning Ulrika Eleonora och efterträdare till den skjutne Karl XII.

Inte glömd trots det vanliga namnet

Jag var småtokig i historia redan som mycket ung. Krig och fältslag fascinerade mest. De stora svenska krigare jag då mest lade märke till hade alla ovanliga och skönt klingande adelsnamn: Oxenstierna, Banér, Gyllenhielm, Horn, Wrangel, Brahe och inte minst de la Gardie. Och så fanns där en krigare med ett helt alldagligt efternamn. En Torstenson. En katt bland hermelinerna. Hur kom han med i gänget? Mina 1900-tals namnfördomar existerade uppenbarligen inte på 1600-talet. Man behövde inte ha ett fint efternamn för att nå toppen för fyra hundra år sedan. Ett vanligt sonnamn dög bra. Bara man var adlig.

Ett vanligt namn som slutar med son dög också mycket bra när Gustav III instiftade Svenska Akademien 1786. Samtidigt lanserades akademiens Stora pris. Tävlingens två första ämnen var: I skaldekonst ”Konung Gustaf Adolfs anträde till regeringen” och i vältalighet ”Äreminne över riksrådet och fältmarskalken Lennart Torstenson”. Uppsatsen som vann vältalighetspriset med en oration över Torstenson var anonymt författad, men visade sig senare vara skriven av kung Gustaf III själv. Om man nu kan tro det. Det fanns ju redan på den tiden spekulationer om att kung Gustaf inte alltid hade gjort det han officiellt påstods ha gjort. Till exempel, var han eller hovstallmästare Munck pappa till den blivande kung Gustav IV Adolf? Men bortsett från vad kung Gustaf III gjorde eller inte gjorde, Svenska Akademiens pristävling visar att

Torstenson inte var bortglömd. Han var fortfarande stor på den gustavianska tiden.

I inledningen på den 30 sidor långa uppsatsen låtsas författaren/Gustaf III darra lite inför Akademiens beslut om vem som skall vinna priset:

> Jag vågar dock framträda, förundrad sjelf öfver min dristighet; men som Svensk är jag oförskräckt, och som medborgare vill jag uppfylla den skyldighet, att frambära ett fastän svagt rökverk på det altare, som nu till TORSTENSONS ära upptändes.

Uppsatsen är mycket faktaspäckad och rik på historisk information; det mesta hämtat från vad som upplästes i likpredikan vid Grefve TORSTENSONS begravning. Avslutningen är mer personlig och mycket magnifik:

> O mitt fosterland! o Sverige! (tillåt denna sista önskan, innan jag slutar det tal jag till en stor mans ära hållit) måtte du länge njuta fredens lugn; men då fienderne rusta sig, då krigets fackla upptändes af tvedrägtens hand; måtte du finna i ditt sköte många hjeltar, som, då de likna TORSTENSON i mod, i försiktighet, i kunskap, likna honom äfven i kärlek för riket, i vördnad för sina skyldigheter, och i de saktmodiga dygder, utom hvilka en hjeltes ära fördunklas, och blir ofta en tung börda för dess fädernesland!

Idag är väl inte Lennart Torstenson lika stor, om än inte bortglömd. Han är fortfarande med oss. Främst tack vare det förnämliga Torstensonska palatset i Göteborg. Påbyggt och restaurerat men fortfarande mycket igenkännligt från Linnardts och Beatas skapelse från mitten av 1600-talet. Linnardt därför att det var så Torstenson själv skrev sitt förnamn. Det Torstensonska palatset gör många lyriska. Så här skrev Lennart Nordquist i *Föreningen för Västgötalitteraturs* tidskrift nummer 1 2016:

> Har man fått förmånen att göra ett besök i det huset under fru Ann-Christin Bäckströms charmanta visning och lära känna hur det är en lysande klenod och en viktig representant för vårt land och i synnerhet en skön provins där, så känner man att Lennart Torstenson med goda skäl kan kallas en stor västgöte.

Jag instämmer till fullo. Även jag har guidats av Madame Landshövding genom det fantastiska 1600-talshuset; till och med ner i källaren med en möjlig fängelsehåla blev jag beledsagad. Höjdpunkten var att få se det rum där kung Karl X Gustaf avled en februarinatt 1660; ett vackert rum på andra våningen med fönster ut mot Stora Hamnkanalen. Kungens död inträffade under den enda riksdag som varit i Västergötland. Sedan dess har ingen vågat ha en riksdag i Västergötland, än mindre i Göteborg.

Men därtill är naturligtvis vår hjälte Lennart Torstenson helt oskyldig. Liksom till att den unge man som började som adjutant hos honom i Tyskland, låg och dog som kung i en säng

i det palats Torstenson byggt i Göteborg. Förunderligt att så mycket kan hända en nästan-skaraborgare med ett enkelt sonnamn.

Vad åt Magnus Gabriel De la Gardie

För en skaraborgare – ständigt denne De la Gardie. Jag skulle gifta mig och hamnade i diskussion om efternamn med min blivande hustru. Mattsson hette hon. Holmberg ville hon inte heta. Och jag ville inte byta till Mattsson. Kompromissvilligt förslog jag då att vi åtminstone kunde förena våra båda efternamn. Holmson kanske, eller varför inte Mattberg. Men nej, inget förslag dög. Dock, tillade hon skämtsamt(?): ”Om Du hetat De la Gardie hade jag bytt efternamn.” Det hette jag ju inte så något namnbyte blev det inte.

Hustrun behöll sitt flicknamn och heter alltfort Britt-Marie Mattsson. Men det fina adelsnamn hon ville heta var inte gripit ur tomma luften. Under studieåren i Göteborg när Britt-Marie och jag ibland ringde och beställde taxi, och hade bråttom, hände det att jag uppgav namnet De la Gardie istället för Holmberg. Så fick man säkrare och snabbare tag på en bil. Då som nu slår ett patriciernamn ett vanligt plebejnamn. Och inte bara när men beställer taxi. Utan uppenbarligen också när det gäller att få en blivande hustru att byta efternamn.

Släktnamn är viktigt. Speciellt om det är fint och adligt. Spännande nog var det så också för Magnus Gabriel själv. Han och familjen oroade sig över sina franska anor – var de fina nog och framförallt var de adliga? Hans far greve Jakob – den store fältherren som en gång erövrade Moskva – fick en kusin i Frankrike att nedteckna en lång antavla. Magnus Gabriel var till och med själv nere i sydfrankrike och gjorde efterforskningar på 1640-talet. Resultatet blev en upputsad och glorifierad

stamtavla. Men sanningen var mer profan. Hans farfar den franske legosoldaten Pontus – som svenskarna tog till fånga när den danska fästningen Varberg erövrades 1565, och som omedelbart gick över i svensk tjänst – hade tagit sig ett tjusigt släktnamn men var inte någon aristokrat. Först senare i Sverige blev han upphöjd till friherre. Han kom från en handelsfamilj i Languedoc. På sin höjd kunde hans familj skryta med att de var provinsadel. Men denna ”enkla” bakgrund var okänd för Magnus Gabriels samtid. Vad dåtiden såg i Magnus Gabriel var en greve, som var son till en greve, därtill sonson till en friherre och som dessutom på papperet hade långa fina anor i Frankrike. Mycket bättre kunde det knappast bli i ett samhälle där börd var viktigt, viktigare än kompetens.

Ingen större fältherre eller statsman

Om Magnus Gabriel hade börd i överflöd var det sämre ställt med kompetensen. Åtminstone enligt många historikers dom. Någon större fältherre var han inte. Sverige lyckades bara erövra halva Prag när han var med och belägrade staden 1648. Inte heller Kristianstad hann han vara med och inta före freden i Brömsebro 1645. Men fältmarskalk utnämndes han till av drottning Kristina, trots magra meriter. Fin börd och att vara regentens gunstling nummer ett var viktigare. Drottning Kristinas ynnest – vars store favorit han var i början, och som gjorde honom till en av landets rikaste jordägare – lyckades han schabbla bort. Misslyckade hovintriger fick honom förvisad från hovet.

Endast drottningens abdikation och att Magnus Gabriel var gift med den blivande kung Karl X:s syster räddade tillbaka honom till makten vid den nye konungens hov. När sedan Karl

X överraskande avled i Göteborg vintern 1660 var svågern Magnus Gabriel ”tursamt” där vid dödsbädden och utnämndes i kungens testamente till Rikskansler och ledare av förmyndarregeringen för den fyraårige blivande Karl XI. Den franskvänliga och högadelsvänliga politik han sedan förde under åren då han var Rikskansler blev inte alltid så framgångsrik. När Karl XI blev myndig hade han många kritiska synpunkter. Försvaret var misskött och kronans ekonomi körd i botten. Efter det att Sverige nätt och jämt hade lyckats försvara Skåne från att återtas av Danmark i kriget 1676–79, reformerade den nu enväldige kungen krigsmakten. Indelningsverket infördes. Statens ekonomi revolutionerades genom Sveriges största skattereform någonsin. Förmyndarräfsten och reduktionen med förnyad start 1680 drog in det mesta av all den jord och de gods som främst högadeln tillskansat sig under trettioåriga kriget, under drottning Kristinas styre och under Magnus Gabriels förmyndarregering. Cirka hälften av adelns jord drogs in till staten. Kronan tog tillbaka vad kronan lättvindigt givit bort tidigare. De riktigt rika jordägarna blev mindre rika.

Inte minst gällde det den kanske rikaste av dem alla – Magnus Gabriel. Han fick endast behålla två av alla sina stora egendomar, slotten Venngarn och Höjentorp. Den stora juvelen i sitt godsinnehav förlorade han. Läckö, som fadern Jakob De la Gardie erhållit när han utnämndes till greve 1615, försvann ur släkten. Med endast två slott att försörja sig på tvingades en detroniserad Magnus Gabriel att framleva några ”fattiga” år tills han gick bort 1686.

Men stor humanist och tillskyndare av konst och vetenskap

Men – och det är ett tungt vägande men – Magnus Gabriel De la Gardie var inte så lättviktig och så misslyckad som det kan tyckas om man bara ser till de delar av hans eftermäle som har att göra med honom som militär, politiker och rik storgodsägare. Han hade också många andra strängar på sin lyra, strängar som ljöd riktigt bra. Magalotti, en italiensk ambassadör som besökte Sverige på 1670-talet, tecknar följande bild av Magnus Gabriel:

> ”Rikskanslern är säkerligen den vackraste man i världen, med ett lifligt snille och en naturlig vältalighet. Han talar latin, italienska, franska, tyska och holländska…och är synnerligen välunderrättad om Europas politiska förhållanden. Han …håller en talrik betjäning, ett stort bord och ger ut stora summor för sitt bohag, sina trädgårdsanläggningar och byggnadsföretag, det sägs att han samtidigt håller på att bygga på fyrtio eller femtio ställen. …har ett mer förnämt sätt att vara än andra svenskar.” (cit. från Ullgren 2015, sid. 15)

Här framträder bilden av dåtidens störste svenske mecenat. En stor humanist och tillskyndare av konst och vetenskap. Under trettiotvå år fram till sin död var han kansler för Uppsala universitet (1654–1686). Han var initiativtagaren bakom Erik Dahlbergs fantastiska planschverk *Suecia Antiqua et Hodierna.* Silverbibeln var han med och ”räddade” till Uppsala. Hans boksamling med cirka 6 000 volymer var den största privata i

Sverige. Antikvitetskollegium grundat 1666 var Magnus Gabriels skapelse. Nu började fornminnen dokumenteras och vårdas. Många kyrkor renoverade han, däribland Sveriges vackraste – Varnhems klosterkyrka. Där lät han sig så småningom begravas tillsammans med hustrun Maria Eufrosyne. En väl vald plats. I klosterkyrkan låg sedan tidigare många förnäma svenskar begravda – medeltida kungar av Eriksätten och riksgrundaren Birger Jarl. Varnhems klosterkyrka är därtill belägen mellan hans två skaraborgska slott – Höjentorp och Läckö.

Att Magnus Gabriel var ”…den sämste hushållare och den störste slösare i världen…” missar inte Magalotti att nämna. Men slösaromdömet kanske passar väl in på alla stora mecenater. Att introducera fransk kultur, byggnadskonst och lyx i Sverige var inte gratis. Den speciella ambassad, upptäcktsresa, som en ung Magnus Gabriel ledde till Frankrike 1646 är förmodligen den dyraste dylik resa som Sverige någonsin bekostat. I dagens penningvärde spenderades över 100 miljoner kronor; en enorm summa nu och inte minst då. Men så fick också Magnus Gabriel träffa gossekungen Ludvig XIV och hans förmyndare kardinal Mazarin. Bakverket med kardinalens namn fördes nog inte till Sverige av Magnus Gabriel. Den läckra importen inträffade troligen senare.

Matvrak med franska kockar

Han åt för mycket. Det gjorde alla som hade råd på 1600-talet. Det gällde att i allt – kläder, boning, mat, sällskap – visa att man var rik och fin och ärevördig. Följden blev en med åren tilltagande rondör. Magnus Gabriel själv var inte värst. Hans vän Karl X Gustaf var värre. Han var närmast tjock som en boll

när han dog i förtid. Därtill åt de rike ohälsosamt. Alldeles för mycket kött och alldeles för salt mat och alldeles för mycket vin och öl att släcka törsten med. Dricka vatten var inte aktuellt. Man visste att dåtidens vatten kunde vara skadligt. Dessutom smakar öl bättre än dåligt vatten.

Vad och hur människor åt på 1600-talet vet vi rätt mycket om, speciellt naturligtvis när det gäller adeln. Källarräkenskaper finns bevarade. Kokböcker började tryckas och receptsamlingar sparades inom familjer. År 1642 trycktes den första kokboken i Sverige. Pionjären hette Andreas Sparman. Boken har titeln *Sundhetzens speghel* och är avfattad i versform. Rimmad oxbringa ingår dock inte i receptsamlingen. Men väl många andra kötträtter. Från senare delen av 1600-talet finns flera svenska kokböcker bevarade – Romble Salé och Åke Rålamb är de två mest kända författarna. Värd att nämna är också Britta Cruus receptsamling. Hon var barnbarn till Axel Oxenstierna och drev ett gästgiveri norr om Stockholm. Det nuvarande Wärdshuset Lasse-Maja i Barkaby har anor tillbaka till den krog Britta Cruus grundade och lät bygga på 1670-talet.

Precis som idag åt man enklare till vardag än till fest. På 1600-talet blev fransk festmat mode även i Sverige – först på kungliga hovet och hos De la Gardie, sedan hos övrig adel. Prålig mat, oändligt antal rätter, mycket skådebröd som inte skulle ätas, gycklare som underhöll, skådespel med halv- eller heldöda fåglar som gol och flaxade, eller rödkokta ännu inte döda kräftor som kröp omkring. Sittning gällde enligt noggrann rangordning med de finaste placerade vid högre bord med ansiktet mot gästerna. Alla gäster fick inte äta. Många fick enbart beskåda härligheterna och de finare ätande gästerna.

Ätandet tog timmavis. Maten serverades i omgångar, exempelvis tio rätter åt gången. Gästerna lämnade matborden mellan omgångarna och förrättade vad som behövde förrättas. Sedan på väg till bords igen undrade man vad som nu var *på tapeten.* Bordsdukar byttes mellan de olika serveringsomgångarna. Det behövdes eftersom de användes som vi idag använder servetter, det vill säga att torka sig på. Och duk benämndes tapet på 1600-talet. Mycket torka kunde det bli. Äta med händerna kunde man fortfarande göra. Dock bara med högerhanden, och bara med tre fingrar!

Bestick hade gästerna med sig – en sked och en icke-skarpslipad kniv; ingen gaffel ännu på 1600-talet. Kniven skulle vara lite slö så att inget blodvite uppstod om det myckna vinet skapade bråk. Kniven behövde heller inte vara skarpslipad eftersom allt kött och all fisk skars till av speciella trancherare vid borden; en yrkeskår som försvunnit sedan dess. Magnus Gabriel som var mycket i kontakt med Frankrike – han hade större delen av sitt liv franska kockar på sina slott och på resor – kan ha varit med och introducerat gaffeln bland de burgna i Sverige. Glas drack man ur, men porslin fanns ännu inte i Europa. Tallrikar av tenn eller fajans var det som stod till buds.

Mycken mat som vi äter idag var okänd för svensken på 1600-talet. Som till exempel potatis och tomater, eller som efterrätterna glass och choklad. Kaffe och te kom också senare. Men många exotiska kryddor var i användning redan på 1600-talet. Och de behövdes för att något skyla över den ibland skämda maten. Dyra och lyxiga kryddor i Magnus Gabriels hushåll var muskot, ingefära, kanel, saffran och peppar. Och naturligtvis salt i stora mängder. Hans saltkar på borden var stora och veritabla konstverk.

Köttsmaken då var som idag. Kalv- och lammkött var bäst. Grisfläsk var vanligt men inte lika fint. Bland det vilda var köttet från hind/hjort nummer ett. Kött från större djur var torrare och hårdare och hade en förstoppande effekt på människors ådror. Kaninens kött föredrogs framför harens. Fågelkött var populärt. Och kunde serveras vackert. Man åt höns naturligtvis, men också duva, gås, anka, fasan och järpe liksom tjäder. Svan åts också men var oftast bara en tjusig bordsdekoration.

Pastejer var vanliga. Mycket kunde blandas samman och bli ätligt. Därtill kunde pastejerna göras dekorativa. Detsamma gäller alla olika pajer baserade på olika frukter som serverades som söta efterrätter.

En fasan tillagad på 1600-talsvis presenteras av Leif Mannerström i nedanstående tablå. Inspirerad av dåtidens kokkonst, men i sin utformning en originalkreation tillägnad Magnus Gabriel. Om man vill anrätta G*rev Magnis* fasan på nutida vis har källarmästare Mannerström bifogat behövlig anvisning.

Fisk från saltvatten tycks ha föredragits framför fisk från sötvatten. Sill var en vanlig rätt. I trakten av Göteborg var kabeljo populär, liksom makrillen. Den idag utfiskade stören åts och fanns ännu på 1600-talet kvar utanför Göteborg. Lax åts också. Bland sötvattenfiskarna uppskattades främst gös, men gädda och abborre – och karp – gick också ned. Skaldjur som kräftor, och kanske överraskande ostron, var vanliga på festborden. Ostron snabblevererade i tunnor på häst från Göteborg åt Magnus Gabriel med förtjusning både på Höjentorp och på Stockholms slott. Dock, ostronen åts inte råa. De anrättades alltid först.

Leif Mannerströms Fasan tillägnad Grev Magni

1 stor plockad fasantupp	1 bit kålrot
3 skivor späck	3 dl grädde
10 st enbär	4 dl gröna ärtor
1 kålrabbi	smör
1 gul lök	salt
2 st persiljerötter	peppar

Tillredning
Stöt alla kryddor i mortel och klappa in fasanen runt om med blandningen. Salta lite extra runt om och rulla sedan in fågeln i späcket ordentligt. Bind och fixera sedan späcket med bindgarn. Bryn därefter fågeln med smör i stekgryta (ersätter kärl över öppen eld som användes på 1600-talet). Skär lök och rotsaker i tärningar och bryn lätt ihop med fågeln i cirka 30 minuter. Tag därefter upp fasanen och håll den varm. Tag sedan upp rotsakerna och tillför de lättkokade grönärtorna och mosa allt till en grov puré. Lägg tillbaka moset i grytan, häll i grädde och låt puttra ihop till en mustig sås. Smaka av såsen med salt och peppar en sista gång och sila upp den när den är klar. Tag fram och skär upp fasanen. Lägg upp på ett vackert fat. Servera med såsen och purén.

Under 1600-talet började adeln odla frukter och anlägga kökträdgårdar. Äta grönt blev vanligare. Schering Rosenhane propagerar i en trädgårdshandbok från 1660 att svensken bör odla bland annat följande nyttigheter: Lök, rova, kål, gurka, ärtor, bönor, senap, morot, pepparrot, sallat, spenat, sparris, basilika, timjan och rosmarin. Bland frukter framhöll han: Hallon, smultron, krusbär och vinbär. Rovor, kål och ärtor var de vanligaste grönsaker som åts, speciellt bland allmogen. Frukt var en viktig sötsak. Socker i form av sockertoppar förekom men var mycket dyrt. Honung som sötningsmedel var billigare, men inte billigt.

Bröd åts oftast i hård form, inte sällan doppat i soppa. Mjukt bröd hade endast de allra mest besuttna råd med. Vetebröd var då som nu finast. Men det mesta bröd gjordes på råg. Kornbröd åts sällan. Man bryggde hellre öl på kornet.

Vanligaste dryckerna var öl och svagdricka; vatten undveks om möjligt. Vin från större delen av Europa konsumerades av adeln. Rhenskt var populärt, liksom ungerskt och spanskt vin. Franska viner var inte finast och ansågs lite svaga. Inhemska viner dracks också. Magnus Gabriel drack med förtjusning både smultron- och hallonvin. Starkare varor som brännvin var mer ovanligt. Brännvin baserat på vete var finast men dyrt. Brännvin gjort på råg var vanligast. Fanns inte säd att tillgå gjorde man enbärsbrännvin.

En julmiddag på Jakobsdal (nuvarande Ulriksdal) 1663 visar att Magnus Gabriel inte snålade när det bjöds. Taffeln var som alltid hierarkiskt ordnad med sexton bord. Vid bord ett tronade Magnus Gabriel och vid bord två Marie Eufrosyne. Längst ned vid bord sexton satt hovjunkrar och drängar.

Vid greve Magnis bord dracks sammanlagt sjuttiotvå stop rhenvin, rött holländskt vin och dessutom lite spanskt vin. Därtill konsumerades stora mängder öl. När Magnus Gabriel drog sig tillbaka efter måltiden togs öl med som nattdricka. Vid frukosten dagen därpå serverades vin.

Så gick det inte till när allmogen satt till bords. Rangordning med husbonden på bästa platsen och serverad (?) mat först gällde dock även bland bönder, precis som bland adeln. Men i övrigt fanns få likheter. Stapelvaran bland de många fattiga bönderna var gröt, oftast gjord på råg. Brödet åts i hård form. Rovor och ärtor var de vanligaste grönsakerna, liksom kål. Potatisen kom först långt senare på 1800-talet. Kött var mycket

sällan på bordet. Fisk i form av sill eller insjöfisk något oftare. Svagdricka och svagt öl släckte man törsten med. Vatten undvek även de fattiga om möjligt att dricka. Gröten åts gemensamt ur en fördjupning mitt på ett bord. Var och en slevade gröten inifrån och ut på sin del av gröten. I lite rikare bondehem kunde det läggas klickar med smör i mitten av gröten. Tallrikar för enskilt bruk var sällsynta. Vanligen åt man med händerna, det vill säga med högerhanden och endast med tre fingrar. Drack gjorde man ur kåsor eller trämuggar.

Klasskillnaderna var enorma på 1600-talet, inte minst när det gäller mat och dryck. Den besuttna adeln med Magnus Gabriel i täten åt och drack för mycket. Större delen av allmogen åt för lite – och för dåligt. Om allmogen drack för mycket är tveksamt. Vin och brännvin var för dyrt. Svagare öl fick de hålla till godo med. Och det drack de nog för mycket av givet hur salt all mat var.

Dystra år med psalmskrivande

Magnus Gabriels sista år blev dystra. Mycket av den slösaktiga förmyndartiden med ett vanskött försvar och en alltför franskvänlig politik skylldes på rikskanslern De la Gardie. Kungen var mäkta vredgad på sin förmyndare. Magnus Gabriel försökte försvara sig. Han var en makalöst flitig brevskrivare med en mycket svårläst handstil.

I Lunds universitets handskriftsavdelning finns hela 185 hyllmeter med De la Gardies skrivelser; mycket bra nära oläsbart. Redan i samtiden betraktades hans brev fyllda med vågiga streck som hart när oläsliga. Men han skrev för att rädda sin heder. Katastrofåret 1680 när reduktionen berövade

honom det mesta av alla sina gods, författade han inte mindre än 914 brev.

Hans mest utförliga försvarsskrift är *Vindiciae veritatis* (Sanningens försvar), författad på Höjentorp i Skaraborg. Här vägrar han att bli syndabock. Sturskt står han upp mot kungen och Johan Gyllenstierna med flera nya rådgivare som baktalat honom. Avslutningen är tuff:

> ”Om man icke vill mig med tacksamhet vedergälla i hvad jag förtient beröm och affektion, skulle man åtminstone förskona mig med oförtjänta vrånga omdömen, och med berövande av heder och ära. Sådana äretjuvar är värre än mördare.” (cit från Ullgren 2015, sid. 263)

Det märks att han studerat retorik och var en vältalare. Kung Karl XI:s svar blev ampert och illabådande för Magnus Gabriel. Han anklagade greven för att ha avslöjat statshemligheter i skrivelsen. Det kunde ha slutat mer illa än det gjorde för Magnus Gabriel. Nu blev han inte av med mer än det mesta av sin förmögenhet.

Men att hans älskade Läckö slott var bland det han förlorade smärtade extra. Och inte blev det bättre av att arrendatorn som skötte det indragna Läckö under Magnus Gabriels sista år hette Berndt Papegoja. Ett kanske hedervärt namn på 1600-talet, men kanske även då ett namn som väckte viss munterhet. Greve Magnus efterträdd av en Papegoja.

När greven blev gammal blev han religiös. Eller rättare sagt mer religiös. Sina sista år ägnade han åt religiösa studier och

funderingar kring livets förgänglighet. Stoisk moralfilosofi och döden upptog hans tankar.

En psalm han skrev sitt sista levnadsår 1686 finns fortfarande med i den svenska psalmboken (nr 621). Den är mest känd för upptakten på vers 1: *O Jesu! när jagh hädan skal. Och andan min upgifwa* och vers 3: *Jagh kommer af ett brusand´ haaf.* Inledningen på vers 3 lånade Evert Taube som titel på sina memoarer ”Jag kommer av ett brusand´ hav” från 1952.

Men Magnus Gabriels vers 5 är den mest märgfulla i sin poetiska och samtidigt realistiska dödslängtan. Konstigt nog är den versen utesluten i vår nuvarande psalmbok. Så här lyder den bortcensurerade femte versen:

”Ty thetta lijf är idel dödh
Man må thet lijf eij nämna
Behäfftat med stoor ångest och nödh
Och taar i grafwen ända
Ju längre jagh här lefwa få
Ju närmar jagh grafwen går
Min dödzstund ändtlig nalkas.”

Magnus Gabriels efterlängtade dödsstund kom på våren 1686. De 26 april, på sitt sextiotredje år, avled han i sitt sovgemak på Venngarns slott norr om Stockholm. Kung Karl XI tog notis men endast mycket kortfattat. I sin almanacka skrev han: *”… blefw Dråssen döö uppå Wännegran*” (cit från Ullgren 2015, sid. 289). Dråssen var drotsen Magnus Gabriel, hans sista fina titel.

Magnus Gabriels begravning, och August Strindbergs

Statsbegravning i Riddarholmskyrkan fick trots allt Magnus Gabriel. Även om det tog tid och hans kvarlevor hann börja förmultnas. Hans efterlevande maka Maria Eufrosyne fick kämpa för att få till det hela. Men i september 1686 blev det en ståtlig begravning. Magnus Gabriel hade själv valt ut en psalm ur Psaltaren (nr 25) med den passande upptakten: *Efter tig Herre längtar iag*. Musiken hade Maria Eufrosyne bett Olof Rudbeck ordna. Rudbeck – stormaktstidens mest storsvenske propagandist – var en Uppsalaprofessor som Magnus Gabriel hade stöttat och vid behov beskyddat. I den långa likpredikan hyllades hans insatser och hans namn förklarades odödligt. Uppläsare var Johannes Vultejus, en före detta huspredikant hos De la Gardie.

Gravsättningen blev sedan i Varnhems klosterkyrka. I ett ståtligt gravkor han själv varit med om att utforma. Där förenades hustrun Maria Eufrosyne snart med honom. Hon dog redan 1687, endast ett år efter Magnus Gabriel. De hade elva barn varav endast tre nådde vuxen ålder – en son och två döttrar. Sonen Gustaf Adolf tillsammans med hustrun Elizabeth Oxenstierna lades senare till vila i gravkoret tillsammans med Magnus Gabriel och Maria Eufrosyne.

Över tvåhundra år senare begravs August Strindberg – Sveriges störste författare genom alla tider. Rabulist, självutnämnd ateist, men alltmer religiöst grubblande på äldre dagar. Han avled i maj 1912 efter en lång och smärtsam dödskamp. Begravningen hade han bett Socialdemokraternas Hjalmar Branting att hjälpa till med. Därför blev det inte en stillsam vardagsbegravning som August själv önskat. Utan en pampig söndagsbegravning med tiotusentals människor som

kantade Stockholms gator och massor med röda fanor i tåget där medlemmar ur arbetarkommunen bar kistan.

Begravningsakten leddes av den blivande ärkebiskopen Nathan Söderblom. Han valde att inleda med en psalm som August Strindberg själv hade markerat i sin psalmbok. Och där strukit under ord som ”dödlig”, ”lif i döden” och ”förgänglighet”. Psalmen var Magnus Gabriels från 1686 (Caroline Krook 2012, *SvD Under strecket).*

En cirkel slutes över århundradena. En konstig men rätt underbar cirkel. Magnus Gabriel De la Gardie är med vid August Strindbergs begravning, tillsammans med Hjalmar Branting och Nathan Söderblom. Och några år senare slår Evert Taube följe med Magnus Gabriel ute vid Vinga fyr. Sverige är litet, men ändå rörande stort.

Gustav III:s skvaller

Magnus Gabriel gick bort 1686, men han försvann inte. Han är fortfarande med oss, som Strindbergs begravning och Taubes memoarer visar. På senare år har han till och med fått en hel opera uppförd i sitt namn på Läckö. Operan ”Magnus Gabriel” med musik av Daniel Börtz och libretto av Iwar Bergkvist uruppfördes så sent som 2008. Här finns en intressant föregångare från sent 1700-tal där greve De la Gardie också är hågkommen och spelar en prominent roll. På trettondagsafton 1785 hade sångskådespelet *Drottning Christina* premiär på Gripsholms slott. Hovet med kungen i spetsen var närvarande. Och det var inte så konstigt. Den officielle författaren var nämligen kungen själv Gustav III. Dock, medförfattaren Carl Henric Kellgren har förmodligen stått för det mesta skrivandet.

En del av intrigen är att drottningen är förtjust i den unge vackre Magnus Gabriel och har planer på att äkta honom. Men då inskrider rikskanslern Axel Oxenstierna. Ett brev från Gustav II Adolf tas fram där kungen avslöjar att han inte bara älskat sin ungdoms kärlek Ebba Brahe platoniskt utan kommit henne närmare än så. Han är far till Ebbas son Magnus Gabriel. Christina inser att hon inte kan äkte sin halvbror och arrangerar istället ett giftermål mellan Magnus Gabriel och en sina favoriter på hovet, Maria Eufrosyne. Skådespelet avslutas med att Christina förenar de lyckliga två och utbrister:

> ”Och I, som, lycklige att lyda hjärtats lagar,
> Med nöjets helga band förenat edra dagar;
> Er sällhet nått sin höjd – men, då I njuten den,
> Ack! glömmen icke bort
> (med halv röst till De la Gardie)
> En syster,
> (till Maria)
> Och en vän!”

Därefter balett och ridåfall. Något som helst bevis för att det låg någonting i Gustav III:s antydan om att Gustav II Adolf – inte fältmarskalken Jacob De la Gardie – skulle vara Magnus Gabriels far finns inte. Varför Gustav III roade sig med att hitta på faderskapshistorien vet vi inte. Kanske för att få till en bra intrig? Men kanske också för att han själv var utsatt för rykten kring om han var far till sin son, den blivande Gustav IV Adolf. Faderskapsproblematik hade han förstahandserfarenhet av. Synd att det oförtjänt skulle smitta av sig på Magnus Gabriels rykte. Han var son till en stor krigare. Dock inte till Gustav II Adolf, utan till Jacob De la Gardie – Moskvas erövrare.

Sentida släktingar med matintresse

Släkten De la Gardie hade sin storhetstid på 1600-talet. Men har levt vidare och stått med många mycket framgångsrika medlemmar under senare århundraden. Otaliga riksråd, landshövdingar och generaler har fört namnet vidare. Alla män naturligtvis för kvinnor kunde inte få så fina titlar förr i tiden. Dock den De la Gardie som utmärkt sig allra mest efter Pontus, Jacob och Magnus Gabriel är en kvinna. Hon bar namnet Eva De la Gardie och var brorsondotter till greve Magnus. Sexton år gammal gifte hon sig med greve Claes Ekeblad som ägde Stola herrgård utanför Lidköping. Hon blev skaraborgska.

År 1748 blev Eva De la Gardie den första kvinna som valdes in som ledamot i Kungliga vetenskapsakademien. Hon hade experimenterat med att tillverka brännvin av potatis. Jonas Alströmer var en som avgav ett positivt utlåtande om henne och lovordade metoden. Eva De la Gardie invaldes enhälligt utan votering. Hennes forskning var i högsta grad nyttig. Brännvin på potatis sparade in värdefull säd som istället kunde bakas till bröd. Det skulle dröja över tvåhundra år innan nästa kvinna blev ledamot av Vetenskapsakademien.

Ättens huvudman idag är 70-årige Carl-Gustaf De la Gardie. Han växte upp på Sörby säteri i Östergötland. Stora huset på godset var mycket pampigt – närmast ett slott. Men i slutet av 1950-talet sålde Carl-Gustafs föräldrar egendomen och flyttade till enklare boningar. Därefter, under de senaste femtio-sextio åren, har familjen och Carl-Gustaf bott mer som de flesta svenskar. Idag bor ättens huvudman i en lägenhet i Malmslätt med hustrun Gunilla.

När jag ringer upp och frågar om vilken mat han gillar mest visar det sig att Carl-Gustaf just håller på att tillaga en älggryta med ”lite av varje i”. Ja, det är en av hans favoriträtter. Och drycken därtill skall vara något ”skapligt rött, helst kraftigt”. Rioja från Spanien kommer vi överens om är bäst.

Magnus Gabriel hade gillat Carl-Gustafs älggryta. Säkert mer än de älggrytor han åt på sin tid. De var alldeles för mycket saltade. Fast, å andra sidan, Magnus Gabriel hade kanske vant sig så vid salt mat att han hade tyckt att dagens mat är smaklös? Drycken hade han förhoppningsvis också uppskattat, även om dåtidens röda viner måhända var mindre kraftiga än en bra Rioja. Men framför allt var han nog van vid mer kryddade viner och mer sötade. Dock, som väluppfostrad ädling hade han hållit masken, låtit sig väl smaka och vältaligt tackat för maten.

Magnus Gabriel De la Gardie åt bara den bästa mat på sin tid. Hade han kunnat sitta ned vid Carl-Gustaf De la Gardies bord idag hade han fått vår tids bästa mat. För oss skaraborgare – ständigt dessa De la Gardies. Och nu också när det gäller mat.

Källor:

Jag har haft en huvudkälla. Peter Ullgrens makalöst innehållsrika och läsvärda bok: *En makalös historia. Magnus Gabriel De la Gardies uppgång och fall* (2015). Dick Harrisons magistrala *Ett stort lidande har kommit över oss. Historien om trettioåriga kriget* (2014) har försett mig med det storpolitiska ramverket liksom med de vanliga människornas vedermödor under 1600-talets första hälft. Ulrica Söderlinds innehållsdigra *StorMaktsTiden. Mat och dryck under svenskt 1600-tal* (2010)

har lärt mig allt om vad alla åt och drack på den tiden. Leif Mannerströms och Britt-Marie Mattssons vackra, infallsrika och prisbelönade *Matens makt* (2016) har också varit till stor hjälp. Men inte minst har samtal med Magdalena Ribbing fått mig att förstå hur och vad man åt och drack när det begav sig på 1600-talet – såväl bland de rike och fine som bland de fattige. Alla mysterier kring gamla och nyare psalmer i olika versioner har forskarvännen Lennart Weibull hjälpt mig att reda ut. De inte mindre underliga mysterierna kring Gustav III:s författande av olika skådespel har Carina Cederroth på Nobelbiblioteket sorterat ut för mig. Härtill skall naturligtvis nämnas att ett ivrigt sökande via Google och på Wikipedia varit hur nyttigt som helst. Hur kunde vi klara oss förr i världen när vi bara hade uppslagsverk att slå i och bibliotek att gå till? Jo tack, det gick väl någorlunda bra även då. Men det tog längre tid.

Eva var först

En biblisk skapelseberättelse

Nej, Eva var inte först. I den mest kända av alla berättelser var Eva inte etta, hon var tvåa. I Bibelns redogörelse för hur allt blev till skapade Gud först mannen Adam och sedan kvinnan Eva. Han som återgav vad Gud gjorde och placerade mannen först var Moses – föga överraskande en man. Men hans skildring av händelseförloppet i Första Moseboken är inte alldeles lätt att följa. Vi har inte en skapelseberättelse utan åtminstone två, kanske tre. Dock, i de två mest utförliga är kvinnan tvåa. Mannen skapades först. Påstod mannen Moses.

Bibeln inleds med skapelseberättelse nummer ett: ”I begynnelsen skapade Gud himmel och jord. Och jorden var öde och tom, och mörker var över djupet, och Guds ande svävade över vattnet.” Först skapades alltså himmel, jord och vatten. Moses fortsätter därefter med skapelseberättelse nummer två som varade under sex dagar vartefter Gud vilade den sjunde dagen. Här får vi mer detaljer men också lite annorlunda ordningsföljd i skapandet. Dag ett skapades ljuset ”Varde ljus” och Gud kallade ljuset dag och mörkret natt. Dag två skildes vatten därnere från vatten däruppe med ett valv. Gud kallade valvet himmel. Nu först på dag två skapades alltså himmeln, inte i begynnelsen som i skapelseberättelse nummer ett. Detsamma gäller vattnet som också först nu nämns (och blir till?) på dag två, inte i begynnelsen som i Moses första berättelse. Under dag tre skiljer Gud på land och hav samtidigt som han bestämmer att jorden skall grönska. Fruktträd nämns speciellt. Dag fyra återvänder Gud till ljusproblematiken.

”Varde på himmelens fäste ljus som skilja dagen från natten …” Två stora ljus skapades. Ett större på dagen och ett mindre på natten. Därtill stjärnorna. Ljuset som skapades dag ett kanske var ett annat slags ljus än det som skapades dag fyra? Men troligen inte.

En mer välvillig tolkning är att Moses preciserar vad som gjordes dag ett i sin redogörelse för vad som hände dag fyra. Och med tanke på hur centralt ljus är kanske Gud behövde två dagar för att få till det som han ville. Dag fem kommer livet till. Levande varelser skapas. Först i vattnet (”de stora havsdjuren”) och i luften (”bevingade fåglar”), men ännu inte på land. Men dag sex händer det. Gud säger: ”Frambringe jorden levande varelser …” och boskapsdjur, kräldjur och vilda djur träder fram. Samma dag lite sent om sider skapar Gud människan. Födelseögonblicket skildrar Moses i kapitel 1, vers 27 på följande sätt i min gamla konfirmationsbibel: ”Och Gud skapade människan till sin avbild, till Guds avbild skapade han henne, till man och kvinna skapade han dem.” Moses nämner mannen först, men kvinnan skapas också samtidigt.

I skapelseberättelse nummer tre är kvinnan inte tillnärmelsevis lika samtida med mannen. Hon kommer till långt senare. Och efter växter och djur. Skapelseberättelse nummer tre är en rysare. Det börjar med en öde jord utan buskar och örter ”ty herren hade inte låtit regna på jorden, och ingen människa fanns, som kunde bruka jorden.” Men då steg en dimma upp från jorden och vattnade hela marken. Det möjliggjorde människosläktets tillblivelse. Enligt Moseboken kapitel 2, vers 7 använde Gud inte mun-mot-mun metoden när han blåste liv i den första människan. Han gick en annan väg: ”Och Herren Gud danade människan av stoft från jorden och

inblåste livsande i hennes näsa, och så blev människan en levande varelse.” Än så länge sägs inte att den första människan var en man, även om människa på hebreiska heter adam. Att den första människan var en man framgår inte förrän i vers 15. Där placerar Gud ”mannen” i Edens lustgård. Den lustgården hade Gud skapat med ljuvliga träd att äta av, sedan han givit liv åt människan. Efter människan/mannen skapade med andra ord Gud växterna/Edens lustgård. Dock, en ensam man är inte en lycklig man. Det insåg Gud. Mannen kunde inte vara allena. ”Jag vill göra åt honom en hjälp, en sådan som honom höves.” Därvid danade Gud först alla markens djur och alla himmelens fåglar. Äran att namnge dem alla fick mannen. Men någon riktig tröst var det inte för honom. Något fattades fortfarande insåg Gud. Mästerdraget blev att söva mannen, ta ett revben och bygga en kvinna av det. När Gud presenterade kvinnan för mannen första gången skall Adam, enligt Moseboken kapitel 2 vers 23, ha utbrustit: ”Ja, denna är nu ben av mina ben och kött av mitt kött. Hon skall heta *maninna*, ty av man är hon tagen.” ”Denna” kallar han henne. Påminner om Disneys Lady och Lufsen på julafton när en av de italienska kockarna kallar Lady för ”denna där”. Och tur är det väl att namnet maninna inte satt sig. Kvinna känns bättre. Men faktum kvarstår. Enligt denna tredje skapelseberättelse kom kvinnan inte ens på plats två. Hon kom först på fjärde plats. Först kom mannen, sedan växterna, sedan djuren och först därefter kvinnan. Bibelns Eva var definitivt inte först. Hon är som bäst tvåa, eller till och med bara fyra. Och hon benämns initialt maninna – ”ty av man är hon tagen.” Inte en särdeles jämställd början.

Men när skapade Gud världen? Äldre kristendom tog den frågan på stort allvar. Beräkningar gjordes. Bibeln anger hur gamla många män blev, Adam t ex blev 930 år och hans son Set 912 år. Gubben Noak med arken var en av de mest seglivade. Han skall ha blivit 950 år. Och så fortsätter det släktled efter släktled i Gamla Testamentet. Många mycket gamla gubbar räknas upp, och utifrån deras ålder kan man räkna sig tillbaka ända till när det hela startade. Den irländske ärkebiskopen James Ussher blev på sin tid berömd för att ha slagit fast att världen kom till år 4004 f.Kr. Inte nog med det. Han kunde fastställa själva födelsedagen. Den var den 23 oktober. Det beskedet är jag stolt över. Världen kom till på min namnsdag. Sören har namnsdag den 23 oktober och då kom allt till för 6022 år sedan.

En astrofysisk skapelseberättelse

Om man kan tro den moderna astrofysiken hade Ussher inte lite fel. Han hade enormt mycket fel. Universum, som vi känner det idag, föddes inte för 6000 år sedan. Det kom till 13,7 miljarder år tidigare. Det är den nuvarande uppskattningen med en felmarginal på ±10 procent. Hon som slagit fast åldern heter Wendy Freedman. Hon och hennes forskargrupp gjorde det år 2001. Och än står sig uppskattningen. Professor Freedman leder idag arbetet med världens största teleskop – Giant Magellan i Chile – som skall öppna upp rymden på ett helt nytt sätt år 2021. Moses hade nog blivit lätt förvånad att höra att det är en kvinna som spelar en av huvudrollerna i kosmologins skapelsehistoria. I hans berättelse var kvinnan en bifigur.

Vem som ska ha äran av att ha avslöjat att universum expanderar, och inte är stationärt som Einstein trodde länge, är man inte helt ense om. Amerikanen Edwin Hubble är en kandidat, ryssen Aleksandr Fridman en annan och den belgiske prästen Georges Lemaître en tredje. Fridman var nog först tidsmässigt, men han var verksam i Sovjetunionen och nådde dåligt ut. Lemaître var tidsmässigt tvåa, men skrev på franska och hade också han svårt att få sina teorier uppmärksammade. Amerikanen Hubble hade rätt språk och var verksam vid dåtidens största teleskop på Mount Wilson i Pasadena. Han fick i början mer ära än konkurrenterna. Idag ger allt fler den mesta äran till Lemaître. Han talade tidigt om en uratom som universums ursprung. Expansionen föreställde han sig som ett jättelikt fyrverkeri, och han insåg att tiden också började när det small. Lemaître talade poetiskt om den enda dagen utan gårdag.

Det Lemaître var på spåret var Stora Smällen – *Big Bang* på engelska. Det födelseögonblick som professor Freedman har fastslagit inträffade för 13,7 miljarder år sedan. Egentligen var det ingen smäll. Något hände som fick något mycket kompakt att expandera oerhört snabbt. Tid och rum som inte fanns innan skapades, och rummet utvidgades blixtsnabbt till det enorma universum vi känner till idag. Han som döpte smällen till Big Bang gjorde det retsamt i en radiointervju 1949. Han hette Fred Hoyle och var skeptisk till tanken på ett expanderande universum som föddes i en Stor Smäll.

I min ungdom hemma i Skövde var astrofysikern Hoyle en av mina favoriter. Han skrev science fiction vid sidan av. Och han skrev så att man inte tyckte illa vara att man inte alltid hängde med. En sentida författare som skriver mycket läsvärt

om modern astrofysik och kosmologi är Joanna Rose. Hennes bok *Kosmiskt pussel. Försöken att förstå universum* gör att man nästan förstår det oförståeliga.

Vad som hände alldeles i början när något small och började utvidga sig vet vi inte. En mycket het partikelsoppa med inslag av ljuspartiklar (fotoner) som studsade runt tror forskarna var starten. ”Varde ljus” kanske inte var helt fel. Dock, det tog flera hundra tusen år innan fotonerna blev så fria att de kunde fara genom rymden. Spännande nog, under de första tre mycket varma minuterna bildades de fyra första grundämnena: först väte och i mindre omfattning dess tyngre variant deuterium, därefter helium och i mycket liten omfattning dess nära släkting litium. Observera bara fyra grundämnen. Alla andra grundämnen kom till långt senare och då tack vare heta kärnreaktioner i jättestjärnor. Kol till exempel, livets viktiga byggsten, bildades inte förrän långt efter Stora Smällen. Stjärnskapade grundämnen spreds ut i universum via stjärnvindar och supernovautbrott. Vi människor och allt annat är alltså skapat av stjärnstoft. Något uppe i himmeln är vårt ursprung. Gud enligt kristendomen, stjärnorna enligt astrofysikerna.

Men Stora Smällen har skapat mer stoft än stjärnorna. Större delen av universums massa/energi är okänd för oss – hela 95 procent är än så länge hemlighetsfull mörk materia och mörk energi. Resterande 5 procent vet vi mer om. Massan i det kända universum består till 74 procent av väte, till 24 procent av helium, till 1 procent av syre och till en halv procent av vardera kol respektive andra ämnen. Stora Smällen tillverkade 98 procent, stjärnorna har därefter bidragit med bara 2

procent. Men viktiga 2 procent. Utan kol och utan syre inget liv och inga människor.
Smått fascinerande är att Moses i sin tredje skapelsehistoria berättade om fyra avgörande skapelser – först mannen, sedan växterna, sedan djuren och sist kvinnan. Astrofysikens berättelse talar också om fyra första skapelser, fyra grundämnen. Tretal brukar vara regeln i sagor och visor. Men i de stora skapelseberättelserna gäller uppenbarligen fyrtal.

Stora Smällen och den moderna kosmologins olika skapelseberättelser kan tyckas minst lika svåra att förstå – och ta till sig – som Bibelns olika skapelseberättelser. Och då har vi ändå inte närmat oss sentida teorier om flera universum, parallella universum, kvantmekanikens underligheter eller det matematiska universum som den svenske astrofysikern Max Tegmark lanserar i boken *Mitt matematiska universum*. Allt är siffror, inget annat finns. En teori som till och med en kvantitativt orienterad samhällsforskare som jag hissnar inför. Siffror i all ära, men inte får de vara allt.

Men det är klart, tvingas man välja tror de flesta människor idag mer på den astrofysiska skapelseberättelsen än på Bibelns. Det som hände hände inte för 6000 år sedan. Om det hände för 13.7 miljarder år sedan vet vi inte säkert. Och kommer troligen aldrig säkert veta. Men jag och de flesta människor som bryr sig *tror* mycket mer på Lemaître och Wendy Freedman än på Moses och Ussher.

En storsvensk skapelseberättelse

Det hela började med att Magog och hans folk efter syndafloden vandrade norrut från Babel där ett torn just byggts. Magog var son till Jafet och sonson till Noak

Arkbyggaren. Efter en lång vandring fann de en fast boning norr om Bottenviken. Senare flyttade några söderut och bosatte sig på Uppsalaslätten. Där rotade de sig och började bygga alltings urhem *Suecia Deorum Insula* (Sverige, gudarnas ö). Det blev sedan Platons Atlantis från vilket mycket av Europas folkslag och kultur stammar. Sverige var Europas urvagga. Odysseus hade seglat på Mälaren, kung Menelaos i Sparta hette i själva verket kung Menlös och var nordbo, Janustemplet i Rom var byggt efter förebild av gamla templet i Uppsala, Herkules stoder fanns vid Öresund, inte vid Gibraltar sund. Och beviset för att Atlantis verkligen var fornsverige var uppenbart. Namnet Atlantis kunde härledas från Atles land.

Denna fantastiska berättelse om hur Sveriges folk och kultur kom till och senare spreds över Europa och delar av Asien återfinns i en 1600-tals bok av universalgeniet Olof Rudbeck d. ä. Det magistrala verket brukar gå under namnet *Atlantica*, men hette på sin tid *Atland eller Manheim.* Storsvenskare kan det inte bli. Nationalistisk mytbildning på högsta nivå. Men en berättelse som stormakten Sverige var betjänt av under 1600-talet. Verket gavs också ut på latin så den storvulna bilden av Sverige som det mestas moder blev känd även utanför Norden. Ett av huvudbudskapen var att de germanska folk som krossat Rom kom från Sverige. Väst- och Östgoter utvandrade från södra Sverige och var väldiga krigare som erövrade större delen av södra Europa. Läran om de mäktiga goterna och deras överlägsna kultur brukar gå under namnet göticism. De krigiska och framgångsrika goterna var göticismens stora idoler och stormaktstidens hjältar.

Olof Rudbeck verkade vid Uppsala universitet. Han var inte bara Atlanticans författare. Han var professor i medicin och

upptäckte lymfkärlen. Idag skulle han ha fått nobelpris. Anatomiska teatern ovanpå Gustavianum är hans verk liksom botaniska trädgården i Uppsala. Musikalisk var han också och skrev bland annat musiken till Karl XII:s kröning och Magnus Gabriel De la Gardies begravning. Och inte minst viktigt han var känd för att ha humor och sinne för satir. Atlantican skrev han kanske för att roa och skojreta en adlig publik. Att kalla kung Menelaos för kung Menlös tyder på en viss distans till ämnet. Och som ett sidospår – så menlös var väl inte Menelaos. Han var en av Spartas krigare i den trojanska hästen och lyckades återerövra sin hustru Helena som Paris rövat bort.

Poeten Snoilsky uttryckte det väl när han om Atlantican sa: ”Ett storverk av dårskap och snille.” Måhända kunde han tillagt – ”skrivet med ett satiriskt leende.” Rudbecks liv slutade tragiskt. Delar av Atlantican och mycket av hans andra verk gick upp i lågor när Uppsala brann år 1702. Han var själv med och bekämpade branden, men förgäves. En stor del av hans livsverk förlorades. Några få månader efteråt gick Olof Rudbeck bort. På hans gravsten i Uppsala domkyrka står i svensk översättning från latin: ”Atlantica visade att han var odödlig, att han var dödlig visar denna sten.”

Så odödlig har dock inte Atlantican visat sig vara. Att Magog är alla svenskars och många européers urfader är det inte många som känner till idag. Men bland historieintresserade lever Atlantican vidare och väcker roade leenden. Det är Olof Rudbeck nöjd med. Att hans storsvenska skapelseberättelse är minst lika fantastisk, och lika otrolig som Bibelns skapelseberättelse är han säkert också nöjd med. Rudbeck liksom Moses är fantasifull, men Rudbeck har mer humor än Moses. Det är aldrig fel.

Mig bekymrar det lite dock att han på klassiskt uppsalavis lät Magogs ättlingar bosätta sig på uppsalaslätten. Det tyder på en viss närsynt lokalpatriotism. En närsynt lokalpatriotism som många uppsalalärde ådagalagt sedan Rudbecks dagar. Naturligtvis kom Magogs vandrande släktingar till västgöta-slätten och byggde där i Skaraborg det som senare blev Svea Rikes vagga. Uppsalaslätten låg väl under vatten när Magogs folk kom vandrande.

En skaraborgsk berättelse

Vår skaraborgska berättelse är inte en grandios skapelse-historia. Den är mer jordnära, dessutom förståelig, men samtidigt förunderlig. Och nu kommer Eva att vara först. Det är märkligt. För i de svunna tider vi kommer att tala om var det sällan kvinnor fick vara med. Men det lyckades vår Eva med.

Hon föddes i den grevliga familjen De la Gardie. Året var 1724. Namnet förpliktigade. Släkten De la Gardie var en av de absolut ledande i Sverige. Dock, hon var inte besläktad i rakt nedstigande led med Pontus, Jacob och Magnus Gabriel De la Gardie. Hon var brorsondotter till den kände men mot slutet av sitt liv misslyckade Magnus Gabriel. Hennes namn var Eva och när hon sexton år gammal gifte sig fint med ett äldre riksråd tillika greve fick hon efternamnet Ekeblad. Som hemgift fick hon bland annat slottet Mariedal i Skaraborg. Mannen Claes Ekeblad ägde därtill Stola herrgård utanför Lidköping. Unga grevinnan Eva hamnade i den skaraborgska myllan. Och det mycket påtagligt. Mannen var riksråd och reste mycket och var oftast i Stockholm. Eva fick ta hand om godsen. Men inte hela tiden. Hon var också ofta i Stockholm och var värdinna i det Ekebladska huset. Det låg mitt i stan där operan nu ligger.

Omdömet om henne var gott. En fru till en spansk minister lär ha sagt att hon var känd som ”en av de få societetsdamer vars heder ansågs vara obefläckad.”

Nu inträffar det märkliga. Efterfrågan på brännvin var på väg upp. Att göra brännvin på spannmål som man kan baka bröd av tog maten ur mun på fattiga och hungriga människor. Nybildade Kungliga Vetenskapsakademien från år 1739 undrade därför om inte potatis kunde användas istället för säd. På hösten 1748 inkom till Akademien en redogörelse för hur potatis kunde omvandlas till stärkelse och puder. Och det framgick att man också kunde framställa brännvin av potatisen. Bakom skrivelsen stod unga Eva Ekeblad 24 år. Hon hade experimenterat på godsen och lyckats få resultat. Två herrar fick i uppdrag att utvärdera, en av dem hette Jonas Alströmer, den andra Jacob Faggot. Utlåtandet blev positivt. Evas experiment och metod fungerade. Riksrådet Nils Palmstierna rekommenderade att hon skulle inväljas i Akademien: ”… om icke akademien kunde kalla till ledamöter vittra fruntimmer, vilket ej skall vara obrukeligt i utländska societeter, … i anledning av den synnerliga håg hon haver för försöks anställande.” Och så skedde i december 1748. Eva Ekeblad blev invald som första kvinna i Kungliga Vetenskapsakademien.

Åren därefter fortsatte Eva Ekeblad att sända in forsknings rön hon gjort till Akademien. Hon levererade bland annat ny kunskap om bomullsblekning. Några sammanträden uppe i Stockholm tycks hon dock inte ha deltagit i. Sin sista forskningsrapport sände Eva in i april 1752. Hädanefter är det skötseln av godsen i Skaraborg, värdinneskapet i det Ekebladska huset och fortsatt barnafödande som gäller. Under

tolv år mellan 1742 och 1754 föder Eva Ekeblad sju barn. Familjen var lyckligt lottad. Hela sex barn överlever till vuxen ålder.

Rättvis men något auktoritär var bedömningen av hennes styre av godsen i Skaraborg. Efter makens död 1771 tillbringade Eva alltmer tid på Mariedals slott. Hennes sista år blev inte bra. Hon var mycket sjuklig och dessutom i osämja med sin ende son. Våren 1786 gick Eva Ekeblad bort 61 år gammal. Hon somnade in i Lidköping där Stola herrgård är belägen. En av Sveriges och Skaraborgs stora! Hon hette Eva och hon var först.

Det skulle dröja över 200 år innan nästa kvinna valdes in i Kungliga Vetenskapsakademien. Det skedde år 1951 då Lise Meitner kom in som inhemsk ledamot, som utländsk ledamot hade hon blivit invald 1945. Lise Meitner var kärnfysiker och var en av de första att förstå och teoretiskt beskriva atomklyvning. Hon flydde till Sverige från Nazityskland 1938. Ursprungligen kom Meitner från Österrike och hade judisk bakgrund. I Kungälv utanför Göteborg hjälpte hon brevledes sin forskarkollega Otto Hahn i Berlin att tolka de experiment de tillsammans arbetade med. Resultaten gav Otto Hahn 1944 års nobelpris utdelat efter kriget 1945. Lise Meitner fick inte dela priset. Ett av de större felbesluten Kungliga Vetenskaps-akademien tagit. Lise var först, men fick inget pris.

Sett i detta ljus är det inte så lite fantastiskt att akademien kunde göra rätt två hundra år tidigare och välja in Eva Ekeblad. På 1940-talet, efter två hundra år utan någon kvinna invald, lyckades Akademien missa att ge nobelpriset till en av 1900-talets stora kärnfysiker. Hon råkade vara kvinna.

Moses placerade kvinnan som tvåa. Vetenskapsakademien placerade ingen kvinna alls under två hundra år. Och när de skulle placera en kvinna som klar etta blev det en man som fick pris. Det som Eva Ekeblad och Kungliga Vetenskaps-akademien lyckades med 1748 blir allt märkligare. En slags skapelseberättelse.

Skaparkraften försvann när borgen brann

Skaraborg marginaliserades definitivt i februari 1612. Lilla istiden rådde, det var en bistert kall vinter. Och som så ofta på den tiden krigade Sverige med Danmark. Historiker talar om Kalmarkriget, men en stor del av kriget utkämpades i västra Sverige. Västergötland var det gränsland som danskarna gärna invaderade och förödde. Så även denna gång. Själve kung Kristian IV ledde den danska hären. Målet var biskopssätet Skara – Västergötlands huvudort. De svenska försvars-trupperna var formellt under befäl av Hertig Johan av Östergötland – han med torget i Skövde. Men reellt leddes hären av generalöverste Jesper Mattsson Cruus. Han försökte sig på att avleda danskarna från Västergötland genom att anfalla och skövla det danska Halland. Norra Halland blev härjat och bränt men det hindrade inte de danska soldaterna från att inta försvarslösa Skara och snabbt bränna ned hela staden utom ”det skjønne Domkirke”, som det står i ett danskt privatbrev om händelsen.

En historia berättar att danskarna hade sina hästar i Domkyrkan och därför inte brände ned den. Men det är nog en skröna. Så okristligt hädiska kan väl inte ens danska soldater ha varit? Efter några dagars plundring retirerade den danska armén mot Bohus fästning vid Nordre älv tätt förföljd av Jesper Cruus svenska trupper, som sent om sider tog sig an den danska hären istället för att bränna bondgårdar i Halland. Större delen av Cruus soldater var västgötskt rytteri och

västgötska infanterifänikor, vad som senare blev Västgöta kavalleriregemente och Skaraborgs regemente.

Generalen Cruus lyckades några veckor senare manövrera Kristian IV till en ryttarfäktning vid Skillingehed norr om Varberg. Slaget blev ett svidande danskt nederlag. Kungen själv undkom med nöd och näppe genom att fly till Varbergs fästning. Segerrike Cruus fortsatte mot Göteborg och befriade Nylöse (ungefär vid nuvarande Gammelstads torg) efter en kort belägring. Cirka 700 tyska legoknektar gav upp och gick i svensk tjänst. De fick marschera till Arboga varifrån det var svårare att rymma. De 300 norska bondeknektar, som också fanns i fästningen, behandlades inte lika väl. De ”blev skoningslöst nedhuggna” som Bengt P. Gustafsson formulerar det i en skrift om blodbadet. Därefter tågade Jesper Cruus in i Bohuslän och hämndbränner Kungahälla och Uddevalla och trakterna därikring. I Bohuslän går sedan dess kriget under namnet Brännefejden.

Danskarna var dock inte slagna. Senare kom de igen och erövrade ödesdigert nog Älvsborgs fästning i maj 1612. Det skulle bli mycket kostsamt för Sverige att få tillbaka den viktiga porten mot väster.

Knäred

På hösten 1612 tyckte dåtidens stormakter till sjöss, England och Holland, att det var dags att avsluta kriget. Danmark fick inte bli för dominerande i Östersjön. Det blodigaste kriget någonsin mellan Sverige och Danmark ledde förhandlingsvägen fram till freden i Knäred i januari 1613. Det besegrade Sverige förlorade tillträde till Finnmarken som blev norskt. Om inte det hade överenskommits kanske Nordkap och

Hammerfest varit svenskt idag! Men hårdast var den möjliga förlusten av Älvsborgs fästning och öppningen till västerhavet. Sverige fick sex år på sig att lösa ut en pant på 1 miljon riksdaler silver, annars var fästningen förlorad. Pantsumman var gigantisk på den tiden, och få trodde att Sverige skulle kunna få fram pengarna. Men tunga extraskatter, lån och inte minst inkomster från en blomstrande kopparexport räddade Älvsborg och det blivande Göteborg åt Sverige.

År 2021 kan Göteborg fira stadens fyrahundraårsjubileum på svensk – inte på dansk – mark. Det äldre Karl IX:s Götheborg brände danskarna ned 1611 året innan de brände ned Skara. Det Göteborg som snart firar 400 år grundades av Karl IX:s son Gustav II Adolf. Och den fästning som den nya staden omgavs med har danskarna aldrig lyckats erövra. Efter bränderna 1611/12 har varken Skara eller Göteborg bränts ned av danskar, eller av några andra fiender heller.

Skaraborgs slott

Bland de byggnader som gick upp i rök i Skara den kalla februari 1612 fanns det nybyggda sätet för Västergötlands ståthållare – Skaraborgs slott; uppfört på uppmaning av Johan III 1585. Det byggdes på historisk mark, på resterna av S:t Olofs dominikanerkloster från 1200-talet. Vi vet inte mer exakt hur Skaraborgen såg ut. Något i stil med Vadstena slott, fast mindre, är en möjlighet. När Carl von Linné var på ruinplatsen 1747 stegade han upp storleken till 50 gånger 36 steg. Linné måste ha tagit stora kliv, eller missat delar av grunden. Mer sentida mätningar visar att grundytan var 52 meter gånger 42 meter.

Dock, det finns äldre bilder på borgen som ruin. De återfinns i Eric Dahlbergs *Suecia Antiqua et Hodierna* men är inte alldeles lättolkade. Den replika i sten av Skaraborgen som finns att beskåda i Skara idag är alltså inte nödvändigtvis helt lik vad som en gång var. Ruinen kunde ha gett ledtrådar, men den finns tyvärr inte kvar. Dess brukbara byggmaterial användes efter branden till andra boningar i trakten. I början av 1700-talet syntes knappast några spår av vad som varit annat än grunden. Ragnar Sigsjö som på 1970-talet medverkade i en maskinschaktning av platsen där Skaraborgen låg skriver om en ”kullerstensbelagd yta” och funna ”sparsamma grundrester”. Men det är osäkert om de hört till dominikanerklostret eller slottet. Något mer säker är man dock på att en inmurad magnifik portal på Dagsnäs slott, strax sydost om Skara, är hämtad från Skaraborgen. Konsthistorikern Harald Wideen var med och gjorde den upptäckten på 1940-talet.

Kuriosahylla

Skaraborgens förstörelse 1612 förvisade mer definitivt den del av Västergötland där slottet låg till en slags historisk kuriosahylla – fyllt med ”minnen från fornstora dar då ärat Ditt namn for över jorden”. Sedan dess är trakten som kom att döpas till Skaraborg ett nostalgiskt, pastoralt vackert bakvatten. Orsaken är att borgen som skulle byggas upp igen aldrig blev uppbyggd. Ståthållaren Gustaf Stenbock hade fått order därom. Skaraborgs slott skulle återuppstå. Och bli residens för landshövdingen. ”Men både penning- och materialbrist hindrade ståthållaren att efterkomma den kungliga befallningen, och så tog Skaraborgs förfall sin början”, skriver Harald Wideen. Bygden var inte längre viktig för makten

i Stockholm. Eller måhända var de lokala makthavarna i Skaraborg för svaga för att kunna hävda och bevara den gamla vaggans ställning i det framväxande stormaktssverige.

När Axel Oxenstierna genomförde sin länsreform 1634 fick Skaraborgs län namn efter slottsruinen. Men där i ruinen kunde ju inte de nya landshövdingarna residera. De fick ta upp provisoriskt säte på Höjentorp vid Billingssluttningen eller på Götala herrgård utanför Skara. Det nya länets förste landshövding hade det vackra namnet Rosendufva. Han huserade på herresätet Höjentorp, husvill som han var eftersom Skaraborgen inte var restaurerad. Skaraborgs läns sista landshövding hade inte ett lika högtflygande namn. Han hette Bäckström.

Efter några ambulerande år fungerade det tillfälliga residensarrangemanget inte längre. Hoppet om att Skaraborgen skulle byggas upp igen försvann helt. Så landshövdingen flyttade permanent till kungsgården Marieholm utanför Mariestad på 1660-talet. Skara var därmed inte längre residensstad. Skara blev en liten stad med en stor Domkyrka. Den begränsade makt som fanns kvar i Skaraborg förvisades från länets centrum till utkantens Mariestad. Länet somnade in samtidigt som skaparkraften försvann.

Birger Jarl vrider sig i sin grav i Varnhem

Östgöten Birger Jarl skapade Svea Rike med bas i Västergötland och utifrån skaraborgska Kungslena. Han försköt sedan Rikets tyngdpunkt norr och öster ut med erövringståg till Finland och till Nevaflodens mynning. Och grundade därtill Stockholm på 1250-talet för att makten skulle komma närmare expansionsområdena i öster. Dock fyrahundra år senare vred

han sig nog något lite i sin grav i Varnhem: Svea Rikes vagga var slutgiltigt detroniserat – visserligen fortfarande den historiska vaggan, men inte längre i centrum eller intressant.

Foto: Britt-Marie Mattsson.

Författaren på platsen för borgen. Då utanför Skara. Nu mitt i staden. Av den ursprungliga borgen finns ingenting kvar. Besökare idag får nöja sig med en något undanskymd plats, där en modell i sten minner om Skaraborgen - nedbränd av danskarna år 1612.

Skaraborgarna gjorde senare marginaliseringen till en självbild. När övriga Sverige under 1800-talets slut satsade på industrialiseringen, satsade Skaraborg på havreexport till hästdroskorna i London.

Tack och fler bränder

Stort tack till kyrkokonsult och arkeolog Ragnar Sigsjö som på 1970-talet återfann det lilla som fanns kvar av Skaraborgs slott. Och som berättat om det för mig. Tack också till Sven-Olof Ask på Forskaravdelningen på Stifts- och landsbiblioteket i Skara. Han grävde i arkiven och fann nyttig information. Till sist också tack till Ewert Johnsson som guidar intresserade på det lilla som finns kvar av Axevalla Hus – en annan borg i Skaraborg som också brändes och aldrig byggdes upp igen.

Det hände 1469 och var ett tidigt tecken på Skaraborgs minskande betydelse. Axevalla Hus var under medeltiden en av Sveriges starkaste fästningar. Efter förstörelsen blev Skaraborg mycket mer svårförsvarat. Det illustreras av att Skara brandskattades av danske kung Hans 1511, brändes ned av danska trupper 1566 under Nordiska sjuårskriget, och ånyo sattes i brand vintern 1612.

I sammanhanget förtjänar det att nämnas att Sveriges mest uppseendeväckande brand under 1600-talet – kungaslottet Tre Kronors brand i Stockholm 1697 – *inte* ledde till ett ouppbyggt slott. Redan sex veckor efter branden godkändes Nicodemus Tessins förslag till ett nytt slott på den plats där det gamla medeltida slottet stått. Sedan tog det visserligen hela 57 år innan det var färdigt. Men det blev byggt. Brinner slott i Stockholm ser makten i Stockholm till att bygga nytt. Brinner slott i gamla Skaraborg bestämmer makten i Stockholm att

bygga nytt, men inget händer där det ska hända – i Skaraborg. Mer Skaraborgs fel än Stockholms? Lokal skaparkraft som försvann när borgen brann!

Skaraborgska bönder i den frihetstida ståndsriksdagen

En middag på slottet kan vara fruktansvärt långtråkig och dödtrist och tråkig – och alldeles underbar. Så tyckte Askungen och så kan också de bonderiksdagsmän ha tyckt som våldgästade drottning Ulrika Eleonoras middag för Ständerna i fagra juni 1727. Tretton representanter för bondeståndet var officiellt inbjudna, men några ytterligare smet med och lyckades förlusta sig på mat och vin i mängder. En av dem – Eskil Kilium från den östra rikshalvan – konsumerade så mycket att han berusad föll samman och fick bäras ut. På båten hem till Stockholm från Drottningholm vändes skandalen till en tragedi. Bonderiksdagsman Kilium avled, troligen av akut alkoholförgiftning.

Drottningens bjudmiddag var inte unik under frihetstiden. Inte heller att bonderepresentanter fick vara med. Även om festande över ståndsgränserna var förhållandevis ovanligt. Det mest vanliga var att åtminstone bönderna fick äta och dricka för sig själva. Men bjudna blev de och mutade precis som representanter i de tre övriga stånden. Riksens maktägande ständer benämndes mycket högtravande som Höglovliga ridderskapet och adeln, Högvärdiga prästeståndet, Vällovliga borgarståndet och Hedervärdiga bondeståndet. Men så mycket hög värdighet eller lovlig hederlighet finner man inte när man betraktar frihetstidens riksdag. Mutor och uppköpta beslut var vardag när Ständerna sammanträde. Korruption kallar vi det idag. Då var det något normalt och allestädes

närvarande. Och samtiden kände till vad som försiggick. Att utländska makter som Danmark, England, Ryssland och Frankrike mutade svenska herredagsmän var inte okänt. Även bondeståndets representanter kom i åtnjutande av olika bestickningar. Böndernas längst tjänstgörande talman under frihetstiden dog 1769 som en mycket förmögen man. Han var från Blekinge och hette Olof Håkansson.

Ett exempel på när bondeståndets valda bjudtrakterades är när manufakturisten Abraham Hedman med hustru höll bönderna med fri mat och dryck på vinkällaren Stora Christopher 1743. Utvalda bonderepresentanter åtnjöt inte bara gratis förtäring. De fick också daler kopparmynt i ett speciellt sidorum. Bakom mutorna stod Danmark som försökte få sin kronprins Fredrik vald till svensk kronprins. Mutandet var framgångsrikt så till vida att Bondeståndet röstade för Fredrik. Men han blev inte vald. De tre övriga stånden stödde Rysslands kandidat Adolf Fredrik, som därmed blev vald till svensk tronföljare.

Ett annat exempel när bondedelegater åt och drack gratis är 1747 på vinkällaren Förgyllda Druvan. Abraham Hedman stod ånyo för betalningen. Bönderna, som under hela frihetstiden var det mest rojalistiska ståndet, skall på Förgyllda Druvan ha utbringat ”De fem skålarna” – för kung Fredrik, för kronprins Adolf Fredrik, för kronprinsessan Lovisa Ulrika, för arvprins Gustav (ett år gammal) och till sist för Ständerna.

Kostholm

Böndernas herredagsmän välkomnade nog den fria förtäringen med stor tacksamhet. De var inte lika välbetalda som dagens riksdagsledamöter. Deras hemmavalkretsar (= en

eller fler härader) skulle stå för deras uppehälle och resor till sammankomsterna. Och det var inte billigt. Priserna i Stockholm gick upp markant när Ständerna kom till stan. Öknamnet ”Kostholm” präglades. Enligt något osäkra uppgifter kunde en bonde maximalt påräkna en herredagspeng på sju daler kopparmynt per dag. Om det gällde alla dagar eller bara sammanträdesdagar är inte bekant. Gällde det alla dagar i Stockholm blir det som mest cirka tvåhundra daler kopparmynt i månaden. Den summan skulle betala de dyra resorna (som snabbast sex–åtta dagar med häst och vagn från Skaraborg), boende (oftast inackorderat och delat med andra representanter från samma landsdel) och därtill kostsam mat i Kostholm.

Dock en ersättning på tvåhundra daler i månaden var inte fy skam på 1700-talet; inte ens hundra daler, om det var det som gällde, var uselt. Lägst månadsersättning för riktigt låglönearbete var tjugo daler på 1720-talet. En huspiga betalades med fyrtio daler kopparmynt i månaden. Ett par skor med lädersula betingade sju daler. Böndernas herredagsmän klarade sig förmodligen rätt bra på sin ersättning, speciellt som de kunde dryga ut den med fri förtäring ibland och lite mutor då och då. Dock, ett stort problem var att herredagspenningen betalades ut i efterhand. Man måste vara förmögen nog att ligga ute med alla pengar. Och hemmasocknarna betalade inte alltid allt de skulle.

Att uppdraget som bonderiksdagsman inte alltid var någon sinekur framgår om man ser på hur de klarade livhanken uppe i Stockholm. Alla gjorde inte det. Dödligheten var inte försumbar. Av 2269 valda bonderepresentanter under de sexton riksdagarna 1719–1772 avled sextio under själva

ständermötena (2,6 procent). Om det är en hög procent eller mer normal för 1700-talet har jag ingen kunskap om. Den förefaller dock hög. Och under krigsriksdagen 1742–43 var andelen avlidna bondeföreträdare definitivt mycket hög. Så många som fjorton bonderiksdagsmän dog under det årets ständermöte (11,6 procent). Hur och varför så många avled vet vi inte. Men i källorna framgår det att en farsot härjade i Dalarna och norrut. Och kanske också i Stockholm?

Skaraborgska bonderepresentanter hade samma dödlighet i Stockholm som övriga bondeherredagsmän under frihetstiden. Det betyder att 2,6 procent av de skaraborgska bonderiksdagsmännen dog på sin post under ett ständermöte i Stockholm. Andelen höll på att bli högre under riksdagen 1746–47 då skaraborgsbonden Nils Persson från Skierf i Valle härad blev häktad för utlåtelser mot tronföljaren Adolf Fredrik – och dömd till döden. Men han blev inte ytterligare en bonde i dödsstatistiken, han blev benådad.

Skaraborgska bönder

Skaraborgarna i bondeståndet var som de flesta ledamöter. De sparsamma källorna tyder inte på något annat. Långt hemifrån, borta länge – ibland över ett år, inackorderade trångt med andra skaraborgska bönder, sparsamt med daler kopparmynt – men en och annan bjudmåltid och kanske en pekuniär muta eller två.

Politiskt hade Bondeståndet minst att säga till om. I det sekreta utskottet – Ständernas mäktigaste organ – fick inte bönderna vara med. Men i andra deputationer och utskott var bondeföreträdare representerade. Där kunde skaraborgska bönder göra sin stämma hörd och framföra de besvär de ibland

hade med sig från sina hemmavalkretsar. Därtill hade de naturligtvis rösträtt när Bondeståndet gick till beslut. Och det var inte betydelselöst. För beslut i Ständerna krävdes att minst tre stånd stödde ett förslag. När de tre övriga ständen inte var ense – vilket hände – kunde bönderna fälla avgörandet. En sådan maktställning var helt unik i världen på den tiden. Sverige var det enda land där bönder överhuvudtaget var representerat i en beslutande församling.

Men de skaraborgska bönderna var inte många i den frihetstida ståndsriksdagen – som flest elva år 1719, men därefter endast mellan fyra till sex. Totalt hade Bondeståndet efter den nya formaliserade riksdagsordningen 1723 mellan hundratjugo till hundrasjuttio ledamöter. Det betyder att andelen skaraborgare vanligen höll sig kring 3 procent, med undantag för de båda krigsriksdagarna 1719 och 1720 då andelen var fem–sex procent.

En andel representanter på endast tre procent för skaraborgsbönderna kan tyckas litet men avspeglar väl Skaraborgs befolkningsandel i Sverige-Finland under 1700-talet. Under frihetstiden var antalet boende i Skaraborg enbart cirka 100 000, med endast en svag ökning mellan 1718 till 1772. Samtidigt i Sveriges två rikshalvor växte befolkningen totalt från 1,8 miljoner till 2,6 miljoner. Det betyder att Skaraborgs befolkningsandel sjönk från 5,4 till 4,2 procent – inte långt ifrån representationsandelen på tre procent i Bondeståndet.

Dock om skaraborgarna hade velat – och haft råd – kunde de sänt fler bönder till Stockholm. Riksdagsordningen specificerade att varje härad i Sverige hade rätt att sända en företrädare till Bondeståndet. I Skaraborg fanns femton

härader. Men alla bland dem hade inte lust eller ekonomisk möjlighet att sända en bonde till ståndsriksdagen. Och det behövde de inte. Lagen tillät att olika härader slog sig samman om en och samma herredagsman. I Skaraborg var det endast ett härad som alltid sände en egen representant till Bondeståndet. Det var Vadsbo härad som omfattade hela norra Skaraborg. Övriga härad gick oftast samman i tre mycket stabila grupperingar: En i öster med Kåkinds, Valle, Gudhem och Vilske härader; en i söder med Vartofta, Frökinds, Laske och Barne härader, och en i väster med Kinne, Kinnefjärdings, Kållands, Åse och Viste härader. Med andra ord grannhärad gick ihop och betalde för en representant uppe i Kostholm.

Skaraborg idag omfattar inte femton härader men väl femton kommuner. I riksdagsvalen får vi dock inte längre representeras under det gamla länsnamnet. Någon klåfingrig och fyrkantig byråkrat hittade 1998 på att valkretsen numera skall ha det anskrämliga namnet Västra Götalands östra valkrets. I denna gravt felbenämnda valkrets valdes tio ledamöter in i riksdagen 2018. Det motsvarar 2,9 procent av det totala antalet riksdagsledamöter. Det vill säga ungefär samma andel som skaraborgsbönderna hade i Bondeståndet under frihetstiden. Skaraborg är kvantitativt sett lika obetydligt i dagens riksdag som i ståndsriksdagen för trehundra år sedan.

Bönder går till val

Bondeståndets val under frihetstiden var föga reglerade och kunde vara mycket olika över landet och över tid. Dock när det gällde rösträtt och valbarhet fanns några mycket klara bestämmelser. Rätt att rösta och eventuellt själv bli vald hade endast oberoende och bofasta bönder. Det innebar i prak-

tiken krono- och skattebönder plus så kallade frälse-skattebönder (som hade friköpt en gård från en adelsman); frälsebönder som brukade en gård ägd av en adelsman hade inte rösträtt eller kunde bli valda. Utöver självägande bönder accepterades också oftast bergsmän, gästgivare på landet och fiskare i Bondeståndet. Renskötande samer kunde delta från och med riksdagen 1760–62.

Även kvinnor hade rösträtt, men bara änkor efter en oberoende och bofast bonde. Ibland ifrågasattes bondeänkors rätt att rösta, men 1771 i den tillämnade men ej fastslagna valordningen till Bondeståndet – ej fastslagen eftersom Gustav III:s statskupp 1772 kom emellan – stadgades följande:

> Bofaste bondeänkor, som äro skrevne för hemmansbruket, kunna ej vägras att i valet deltaga, icke heller förmyndare för omyndigs fastighet, såvida han inom socknen bor och är av bondeståndet.

Uteslutna från Bondeståndet var förutom frälsebönder, alla landbönder/arrendatorer, torpare, drängar och pigor liksom personer som tidigare innehaft tjänst eller tillhört något annat stånd. Bönder som var straffade för grövre brott var också uteslutna, speciellt om man slitit spö och undergått ”neslig kroppsplikt”. Bondeståndet representerade alltså inte hela allmogen. Ståndet företrädde i huvudsak välbesuttna och självägande bönder.

Valen skulle utlysas i god tid och kallelsen kungöras i socknarna. Häradshövdingarna hade ansvaret och stod för själva valförrättningen som oftast skedde på tingsstället. Direktval bland de bönder som hörsammat kallelsen och kommit till tinget förekom, men indirekta val via elektorer var

det vanligaste. Det hela var utan klara stadgar men fungerade vanligen så att en eller flera elektorer utsågs vid möten i sockenstugorna; de utsedda elektorerna fick sedan bege sig till tinget och rösta inför häradshövdingen med nämndemän som bisittare. Medskickat fick också elektorerna ibland så kallade besvär som den valde herredagsmannen skulle ha med sig till Ständerna och försöka få åtgärdade. Under större delen av frihetstiden tyckte sockenallmogen att besvären var viktigare än vilka personer som sändes till Stockholm.

Själva omröstningen när bonderepresentanten valdes inför häradshövdingen verkställdes enligt tre olika metoder. I början av frihetstiden gjordes valen vanligen sockenvis i häradet – varje socken hade en röst. Senare skedde valen oftare via per capita röstning – varje elektor avgav en röst. Mot slutet av frihetstiden vägdes allt oftare röstandet efter hemmantal – elektorer från socknar med välbärgade bönder fick fler röster. Effekten blev att rika bygder med mer besuttna bönder kom att väga tyngre i Bondeståndet.

Ser vi på vilka bönder som de facto valdes in i Bondeståndet under frihetstiden 1719–72 hade de flesta titeln/benämningen nämndeman. Det gällde för tjugofyra av de sextiotre bonderepresentanter som valdes till Ständerna under frihetstiden från Skaraborg. Andelsmässigt blir det 38 procent, något lägre än den totala andel på 50 procent nämndemän som skall ha funnits i Bondeståndet under frihetstiden. Den näst vanligaste titeln bland skaraborgarna var danneman (sjutton personer), en ålderdomlig benämning som betyder duglig eller pålitlig. När Bondeståndet hade sin avskedsuppvaktning hos kung Karl XV i juni 1866 adresserade han ståndet med ”Redlige dannemän”. En tredje vanlig titel

bland bönderna från Skaraborg var rusthållare (tio personer). Övriga skaraborgare hade olika strötitlar – oftast någon variant på bonde. Två representanter hade titlar som måhända borde gjort dem ovalbara. En benämndes löjtnant och en annan häradsdomare

En stor majoritet av skaraborgarna i Bondeståndet bevistade enbart en riksdag. Det kan indikera hur tungt och kostsamt och föga eftersträvansvärt det var att spendera månad efter månad i ett trångt inackorderingsrum i Stockholm för trehundra år sedan. Men tio var med om två riksmöten, och en tapper och framgångsrik skaraborgsbonde deltog i hela fyra sammankomster. Han hette Håkan Olufsson med titeln danneman från Olunda/Flakeberg i nuvarande Grästorp. Vid riksdagen 1726–27 blev han vald till undertalman för att sedan 1731 bli talman. Inte illa marscherat av en bonde från lilla Skaraborg.

Men han var inte unik som talman från Västsverige; snarare tvärtom. Av de sjutton bondetalmän som valdes vid frihetstidens sexton ständermöten kom hela fem från Västra Götaland. Joseph Hansson från Älvsborg valdes två gånger, Jakob Ollsson och Lars Thorbjörnsson, båda från Bohuslän, vardera en gång och också en gång Håkan Olufsson från Viste härad i Skaraborg. Norrland fick endast en gång en vald talman. Han var från Jämtland. Sveriges dåtida/nutida centrum Mälardalen kan enbart uppvisa tre bondetalmän – två från Västmanland och en från Uppland. Svea Rikes östra halva fick aldrig någon bonde vald till talman under frihetstiden. Det suveräna rekordet i antal riksmöten med en vald talman har Blekinge. En och samma bonde från Lösen i Blekinge blev utnämnd till talman vid inte mindre än åtta riksmöten med

start 1738–39. Han hette Olof Håkansson och dog med stövlarna på som talman mitt under ständermötet i november 1769.

Domen över den frihetstida ståndsriksdagen

Eftervärldens dom över den svenska frihetstiden har ibland varit mycket hård. En söndermutad och partisplittrad ståndsriksdag som åstadkom en misslyckad mynt- och näringspolitik och två onödiga och förlorade krig. Ständernas merkantilism och myntförsvagning (inflation) rosade inte marknaden. Anfallskrigen mot Ryssland 1741–43 och mot Preussen 1757–62 var båda illavarslande bevis på svensk militär och politisk inkompetens.

Bakom dessa stora missgrepp stod inte hela ståndsriksdagen. Ständerna hade med start vid riksdagen 1738–39 sett något helt nytt uppträda – politiska partier. Och ett av dess partier Hattarna var det som förde Sverige in i de misslyckade krigen och som hade huvudansvaret för den svaga ekonomiska politiken. Hattarna hade makten i ståndsriksdagen (mest tydligt i Borgarståndet och på Riddarhuset) från sent 1730-tal ända fram till frihetstidens slut 1772, med ett kort undantag för åren 1765–69 då konkurrenten Mössorna styrde Sverige. Såväl Hattar som Mössor var till stor del finansierade av främmande makter. Frankrike mutade Hattarna, medan Ryssland och ibland England mutade Mössorna.

Bondeståndet partipolitiserades i mindre grad och senare än övriga stånd. Men båda partier vann insteg i Bondeståndet. Böndernas ”ständige” talman Olof Håkansson brukar ses som en Hatt även om han tog emot mutor från flera håll. Älvsborgs tvåfaldige talman Joseph Hansson var en solid Mössa. Mot

slutet av frihetstiden frodades olika politiska klubbar i Stockholm. På värdshuset Hvita Lammet höll exempelvis Mössorna öppet hus för Bondeståndet under riksmötet 1765–66.

Men den negativa bedömningen av den frihetstida ståndsriksdagen kan nyanseras. I väldigt många avseenden var det som hände i Ständerna åren 1719–72 nydanande, unikt och långt före sin tid. Mest remarkabelt var kanske att fria bönder överhuvudtaget fick vara med och påverka politiken. Det var Sverige ensamt om i mitten av 1700-talet. Partibildandet med Hattar och Mössor, och ibland också ett Hovparti, var något unikt och helt nytt. Englands Whigs och Tories är de enda andra partierna i Europa på den tiden. Utskottsarbetet var ytterligare en innovation som Ständerna stod för under frihetstiden. Och bönderna kunde delta i alla utskott utom det Sekreta, som i och för sig var det mäktigaste.

Ännu en nyhet var en trevande början till parlamentarism. I statsvetenskapliga standardverk brukar det sägas att parlamentariskt styre – där riksdagen, inte kungen, utser regeringen – hade premiär 1917 i och med Edén-Brantings koalitionsregering mellan Liberaler och Socialdemokrater. Men en motsvarande maktförskjutning från kung till parlament inträffade redan under frihetstiden. Med start vid riksdagen 1738–39 bytte segrande parti – oftast Hattarna – ut de riksråd som inte passade dem, med eller mot kungens vilja. Metoden benämndes licentiering. Avsatta riksråd fick behålla titel och pension, men förlorade makten. Under den sena frihetstiden styrdes Sverige av parlamentariskt sammansatta partiregeringar. Trilskades kungen ersattes han med en namnstämpel.

Den frihetstida ståndsriksdagen var förunderligt innovativ och förebådade vad som komma skulle på 1900-talet. De skaraborgska bönderna spelade en blygsam roll i allt detta. Då liksom i dagens riksdag var skaraborgarna inte många eller särskilt framträdande. De utmärkte sig föga, men inte heller gjorde de någon skada. Man påminns om när överste Peyron höll tal till soldaterna på pansarregementet P4 i Skövde. Soldater, sa han, jag har varit över hela världen – i Korea, på Cypern, i Kongo, i FN, i Mellan-Östern – och aldrig har jag hört någon som sagt något illa om Skaraborg. Detsamma kan sägas om de skaraborgska bönderna i den frihetstida ståndsriksdagen. Aldrig har man hört eller sett någon som talat illa om skaraborgska herredagsmän i Bondeståndet.

Källor

När jag började läsa historia på Göteborgs universitet 1964, med Erik Lönnroth som examinator, var min förhoppning att bli historiker. Men så blev det inte. Det blev opinionssiffror, tabeller, riksdagsval och väljarbeteende istället; gott så kanske. Det gör att jag idag kan skriva om historia – varav mitt hjärta alltfort är fullt – utan att känna mig bunden av alla krav en proffshistoriker måste leva upp till. Inte skarva, men försiktigtvis hoppa över en eller annan källa och inte torgföra alla möjliga och mindre möjliga tolkningar i historielitteraturen.

Dock en viss nytta av min statsvetenskapliga fäbless för siffror har jag haft när jag tagit del av och bearbetat uppgifter i min huvudkälla kring det frihetstida Bondeståndet. Den källan är Ludvig Mårtenssons tvåhundra sidor digra och informationsspäckade *Förteckning över Bondeståndets ledamöter vid*

riksdagarna 1710–1800 (1937). Lite originalforskning har jag alltså ägnat mig åt. Men det mesta kommer från läsfrukter hämtade från några av standardverken kring frihetstiden. Statsvetarprofessorn Fredrik Lagerroths mycket tungfotade och detaljerade beskrivningar i *Frihetstidens maktägande ständer 1719–1772 (1934)* har jag tagit mig igenom. Ragnar Olssons fokusering på Bondeståndet i samma volym är mer lättillgänglig och har varit mycket nyttig. Det har också varit mycket nyttigt och nostalgiskt att få återvända till Sten Carlssons *Svensk historia II (1961)*. Det verket var kurslitteratur när jag läste historia i mitten av 1960-talet. En annan mycket läsvärd och användbar översikt är Michael Metcalfs genomgång av frihetstiden i jubileumsskriften *Riksdagen genom tiderna (1985)*. En bok som jag hade hoppats få ut mycket av, men som inte gav så mycket, är Arne Ströms *Olof Håkanssons politiska verksamhet åren 1726–1743 (1967)*. Glad var jag dock när jag hittade den på ett antikvariat i Stockholm.

En person jag vill tacka särskilt är statsvetarprofessorn Jan Teorell i Lund. En forskarkollega som hjälpt mig med bra litteraturtips och med insikter om korruptionen under 1700-talet. Därom vet han besked ity han forskat därom. En annan person som också betytt mycket för mitt arbete är historie-professorn Karin Sennefelt i Stockholm. Hon är en av nutida Sveriges största kännare av frihetstiden. Hennes mycket läsvärda skrifter har jag utnyttjat skamlöst. Därtill har vi talats vid – per telefon i coronatider – med följden att smärre felaktigheter skalats bort. Stort tack för det.

Till sist som det brukar stå i förord: Alla kvarstående överdrifter, förenklingar och eventuella felaktigheter skall skyllas på mig – en glad amatörhistoiker som tycker om att

skriva om vad som hände fordomdags där han växte upp – i Skaraborg, en gång Svea Rikes vagga.

När det stod och vägde

Jordbruk eller industri? I mitten av 1800-talet stod det och vägde i Skaraborg. Konjunkturen för jordbruket var god. Hushållningssällskapen var mycket aktiva och stod för reformer och moderna brukningsidéer. Användandet av nya mekaniska redskap för sådd, skörd och tröskning slog igenom. Och inte minst, exporten av havre började ta fart. London – världens befolkningsrikaste stad under 1800-talet – fungerade inte utan sina hästdragna spårvagnar och hästdroskor. Hästarna krävde havre och föredrog Europas bästa – den från Västsverige. Strålande tider för de skaraborgska storbönder som kunde odla och sälja havre. Tillsammans med innovativa och sedermera mycket rika transportörer kom de att kallas Havrekapitalister.

Men samtidigt – och till en början i det lilla – började en helt annorlunda ekonomisk utmanare att visa sig. De första mekaniska verkstäderna grundades. Perioden 1855-60 brukar ses som genombrottsåren – antalet mekaniska verkstads-industrier i Sverige ökade från 28 till 71. Bland dem fanns Skaraborgs första i Forsvik utanför Karlsborg startad 1859 av Wilhelm Palmaer. Gamla anor hade Forsvik, en av Sveriges äldsta ”industriplatser”. Svea Rikes första vattensåg och vattendrivna hammare anlades där i mitten av 1400-talet. Någon tid efter grundandet av Forsviks bruk startades Skaraborgs andra mekaniska verkstad i Skövde år 1868. Idag

heter fabriken Volvo Powertrain och är Skaraborgs största industri som tillverkar motorer för volvobilar.

Scenen var satt för ett vägval i Skaraborg. Möjlighet nummer ett var en fortsatt satsning på jordbruk som huvudnäring. Havreboomen lockade till det. Det gamla jordbrukssamhället var invant och nu kanske också en del av en vinstgivande framtid. Eller, möjlighet nummer två, satsa på de nya fabrikerna? Och därmed anamma det okända industrisamhället. Typiskt nog valde inte Skaraborg något av alternativen. Man valde istället att satsa på båda samtidigt. Varför antingen-eller när man kan ha både-och? Ett av alternativen fungerande excellent i början, men bara kortvarigt. Det andra alternativet var trögt i starten men gick långsiktigt bättre. Två händelser i Skaraborg åren 1867/68 symboliserar mycket tydligt valet mellan jordbruks- och industrisamhälle. Vi börjar berättelsen med invigningen 1867 av järnvägen mellan Herrljunga och Uddevalla – i folkmun kallad Havrebanan.

Havrebanan

Havre har exporterats västerut från Sverige sedan åtminstone tidigt 1800-tal. Små mängder i början, fraktade på slädar och oxdragna vagnar till Bohuskusten för omlastning till segelbåtar som en gång per säsong förde havren till England. Båtutrymmet var trångt. Havren måste stampas samman och det var kvinnogöra á 25 öre/dag. Men så började exportvolymerna stiga snabbt från cirka 15 000 ton/år på 1840-talet upp till nästan 100 000 ton/år under sent 1850-tal. Havreexport var på väg att bli en storaffär, *Big Business* på engelska. Utförseln mer än fördubblades under de närmaste

åren. I slutet av 1870-talet toppade exporten med hela 260 000 ton/år – mycket utskeppat från Uddevalla.

Nu räckte det inte längre med enbart hårt arbetande bönder, slädar och segelfartyg. Driftiga handelsmän, järnväg och ångbåtar måste komplettera. I Uddevalla sköttes exporten av företaget Will.Thorburns Söner bildat 1851 av bröderna William Franklin Thorburn och Robert Thorburn när fadern och pionjären William avled. Han hade invandrat från Skottland, nåja åtminstone som sommarboende, och 1824 startat ett handelshus med bland annat havreexport i Uddevalla. Ett halvår före sin död förärades han med att bli utnämnd till hedersledamot i Skaraborgs Hushållningssällskap. Motiveringen var hans havreaffärer och att han ”på ett avgörande sätt bidragit till en skälig och mer stadgad prisförhöjning…”. Skaraborgarna prisade rätt person och begrep att det var mer export och högre havrepriser som behövdes för att få jordbruket att blomstra.

Williams söner förvaltade och utvecklade arvet efter fadern. Under havreexportens toppår på 1870-talet var Will.Thorburns Söners andel av Sveriges havreexport bra nära en tredjedel. Och den tredjedelen var inte någon blygsam liten bit. När havreexporten nådde max i slutet av 1870-talet omfattade den hela 17 procent av Sveriges samlade export. Bröderna Thorburn var mycket framgångsrika entreprenörer. På 1860-talet byggdes järnvägen Herrljunga-Uddevalla för att underlätta frakten av havren till båtarna på kusten. Den invigdes 1867 och Robert Thorburn var en av initiativtagarna. Något senare på 1870-talet byggdes och utvidgades stora magasin för havren i Uddevalla hamn på Kasenabben och Badö. År 1874 kröntes utvecklingen med bildandet av Rederi

AB Avena med fyra ångbåtar av vilka tre fraktade havre till England – Avena, Citona och Annona. Det latinska namnet på havre är Avena Sativa.

Robert och William Franklin Thorburn blev de första och största Havrekapitalisterna. Men deras verksamhet blev tuffare när havrepriserna och exporten började dala på 1880-talet. Konkurrensen från billigare havre från Ryssland och USA – som nu via järnväg och ångbåt kunde skeppas till Västeuropa – blev allt hårdare, samtidigt som hästanvändningen sjönk i England. I mitten av 1890-talet hade svensk havreexport minskat ned till cirka 150 000 ton/år för att vara nästa försumbar vid sekelskiftet 1900 med endast en utskeppning på omkring 10 000 ton/år. Havreboomen var över.

Men dess arv och spår lever kvar. Mest påtagligt i form av järnvägen mellan Herrljunga via Vara till Uddevalla. Den var helt avgörande för exportframgången, inte minst för Skaraborg som via järnvägen kunde vara med och leverera havre till bröderna Thorburn i Uddevalla. Vara blev en centralort för havrehandeln. Som mest skall det ha funnits sexton sädeshandlare med magasin i Vara. Kvar idag finns endast det vackert rödmålade Bengtssonska magasinet. Byggt av Robert Thorburn och idag byggnadsminnesskyddat och öppet för visning vid ett fåtal tillfällen under sommaren. Har man tur kan man få en guidning av Bengt Fåglefelt och Ingemar Olsson från Vara Hembygdsförening. Det fick jag en vacker försommardag 2021 – etthundrafemtiofyra år efter magasinet färdigställdes 1867.

Havreverksamheten ledde till en omfattande uppodling av västgötaslätten, främst kring Vara. Att ”slätta” mellan Vänern och Vättern, som ”bonnapöjka” sjunger om, ser ut som den gör

idag beror till stor del på 1800-talets stora satsning på havren. Ängar och hedar förvandlades till åkrar. Mellan 1820-talet och toppåren i mitten av 1870-talet ökade havreskörden i Skaraborg sexfaldigt.

Vara har anledning att tacka Robert Thorburn. Det var han som såg till att järnvägen drogs genom Vara. Banan som från början var smalspårig med 1217 mm:s spårbredd var i hela sin nio mil fulla längd färdigbyggd 1867. Normalbredd på spåret (1435 mm) fick inte Havrebanan förrän efter en utbyggnad åren 1898-1900, lagom till att järnvägen inte längre behövdes för att frakta havre ned till kusten i Uddevalla. Den inte längre så lönsamma banan togs över av staten 1940. Men det går än idag att åka på den tack vare SJ och Västtrafik. En resa väl värd att göra genom en vacker jordbruksbygd.

Om det svenska havreäventyret på 1800-talet har Bertil Thorburn skrivit en informationsrik och läsvärd bok *Willm Thorburns Söner: Ett blad ur den svenska havreexportens historia (1951)*. Han är ättling i rakt nedstigande led till de Thorburnska redarna i Uddevalla. Affärsman var han, och folkpartipolitiker i Göteborg. Hans dotter läkaren och docenten Jane Thorburn är berättigat stolt över sin familjs historia. Men medger att hon aldrig åkt tåg på gamla Havrebanan. Dock, när hon någon gång äter havregrynsgröt tänker hon tacksamt på vad bröderna Thorburn och de skaraborgska bönderna åstadkom för hundrafemtio år sedan.

John G startar fabrik i Skövde

Samtidigt som det skaraborgska jordbruket 1867 var med om den stora satsningen på havreexport och järnväg till Uddevalla hände något i Skövde som lade grunden till Skaraborgs inträde

i industrialismens tidevarv. Johan George Grönvall startade 1868 Sköfde Gjuteri och Mekaniska Verkstad. En fabrik som så småningom i Volvos hägn skulle växa till Skaraborgs industripärla.

John G, som han kallades, placerade fabriken precis vid järnvägen – Västra stambanan – i centrala Skövde. Banan var nyligen invigd 1859 och en förutsättning för att verkstaden hamnade just i Skövde – och inte i exempelvis Skara som sagt nej till stambanan. Ständigt dessa järnvägar. Det går inte att överskatta järnvägens betydelse för industrialismens intåg i Skaraborg eller för det fortsatt framgångsrika jordbruket tack vare Havrebanan.

John G hade stor hjälp med kapital från sin fader ute på Suntetorps Säteri strax nordost om Skövde. Därifrån kom också tegel till fabriksbygget, levererat med oxdragna vagnar. Den färdiga fabriken tillverkade till en början mest gjutgodsföremål, senare sten- och träarbetningsmaskiner; i mindre utsträckning jordbruksredskap som Forsvik inriktade sig på. Motortillverkning kom långt senare på 1900-talet. Den första motorn – kallad Penta – var en båtmotor färdigställd först 1907, två år innan gamle direktör Grönvall slutade som chef och pensionerade sig på sin 70-årsdag.

John G kunde njuta sin pension med heder. Han var en socialt medveten företagare som med tidens mått satsade på ljusa och luftiga fabrikslokaler. Hans verkstad hade ett eget lysgasverk. I närheten av fabriken på nuvarande Östermalm i Skövde byggde han enkla bostäder åt arbetarna. En stor del av ålderdomen tillbringade han i Ljungstorp, en liten by uppe på Billingen ovanför Varnhem. Det var ett favoritställe på somrarna för societeten i Skövde sedan tidigt 1900-tal när

järnvägen mellan Skövde och Axvall öppnades och passerade Ljungstorp. Familjen Grönvall byggde där en av de flottare villorna benämnd Annelund men kallad Annorlunda.

Måhända träffade pensionären John G någon gång gamle Johannes Holmberg där uppe i Ljungstorp. Men troligen inte. Johannes, som var min farfars farfar, bodde i en torftigare stuga än John G:s villa och umgicks inte med ”di fine” från Skövde. Han var en enkel småbrukare av det kärva skogsbondeslaget och infödd ljungstorpare. Dock tidsmässigt kan de ha råkat på varandra. Johannes gick bort 1916 vid 98 års ålder, John G 1924 strax innan ha skulle fylla 85 år. Västgötska krutgubbar båda två.

Min egen erfarenhet av John G:s arv, det som blev Volvos motorfabrik, är av ett långt senare datum. Jag växte upp i Skövde. Pappa Birger var ingenjör på det som då hette Pentaverken. Han ordnade så att jag några somrar på 1950-talet fick gå på verkstadens industriskola. En fantastisk erfarenhet. Oförglömligt att ha fått lära sig läsa maskinritningar, köra fräsmaskin och arbeta med supportsvarv; mycket roligt men också mycket krävande. Att träffa rätt med svarven när mättoleransen är på millimeters- eller tiondelsmillemetersnivån var inget att leka med. Jag insåg att industriarbete eller att bli ingenjör inte var något för mig – alldeles för svårt.

Dagarna efter studenten 1963 ordnade pappa Birger sommarjobb åt mig på gjuteriet. Skiftarbete, 40-50 grader varmt vid ugnarna, lyfta tolv ton gods per skift – jag klarade det bara någon vecka, sedan fixades ett lagerjobb fram åt mig. Lärdomen blev en mycket stor respekt för det tunga och krävande industriarbetet. Jag var gynnad som hade en pappa

som kunde ordna ett lättare jobb för mig. En annan lärdom var kunskapen om vad arbetarblåsa är för någonting. Det var en ironisk benämning som Volvos arbetare myntat, eftersom de tydligen förväntades att ha en extra rymlig urinblåsa. Antalet toaletter per person var mycket mindre ute i verkstaden än uppe på tjänstemännens kontor. Som arbetare gällde det att kunna hålla sig. Ständigt detta klassamhälle – även på toalettnivå.

Snillen i Skaraborg

Det blev inte jordbruk eller industri. Det blev jordbruk och industri. Resultatet när det stod och vägde åren 1867/68 blev både ett fortsatt framgångsrikt jordbruk i Skaraborg – Sveriges matbod – och starka industrier med Volvo i Skövde i täten. Havrebanan var ett snilledrag och snillet bakom hette Robert Thorburn – en bohuslänning som borde hedras mer i Skaraborg. Med sin järnväg öppnade han upp länets jordbruksekonomi. Han står inte staty i Skaraborg, något att tänka på i Vara; varför inte utanför Bengtssonska magasinet. Vårt andra snille John G Grönvall har däremot sent om sider fått en staty rest efter sig vid Volvofabriken i Skövde. Mycket välförtjänt och tack och lov en porträttlik staty, inte någon ”konstnärlig” skapelse.

Det gick alltså bra när det stod och vägde i Skaraborg för hundrafemtio år sedan. Man kan undra vad som står och väger i dagens Skaraborg? Och hur resultaten av de val som görs kommer att bedömas om hundrafemtio år. Bra får man hoppas. Det är gamla Svea Rikes vagga värd. Kanske dricker man havremjölk, friluftsrider på havrematade hästar och låter sig transporteras i självkörande bilar med motorer tillverkade i

Skövde – dock miljövänligt framdrivna, kanske med elbatterier laddade via vindkraft uppe på Billingen i närheten av Ljungstorp. Det hade John G och säkert också Robert Thorburn uppskattat.

Skaraborgska bönder revolterar

Poltava 1709, Sveriges största militära katastrof. Ja, så är det nog. Svårt att hitta ett mer förödande nederlag. Men var det en katastrof för Sverige? Naturligtvis på kort sikt. Men kanske inte på längre sikt. Den krigiska och för folket kostsamma stormakten Sverige fick ett – som det skulle visa sig – avgörande grundskott i Poltava. Liksom Karl XII:s tyranniska envälde. Men det beredde väg för något mycket bättre – den femtioåriga frihetstiden. Visserligen med mycken militär inkompetens och förlorade krig, men med vetenskaplig och kulturell blomstring och löften om en mer parlamentarisk och demokratisk framtid för den gamla militärstaten Sverige.

Detta resonerande i termer av kort och lång sikt känns dock föga trösterikt när man betänker den dödliga katastrof som drabbade Skaraborgs regemente vid Poltava. Regementet hade halverats av strider och sjukdom på väg öster ut hösten 1708 och den osedvanligt kalla vintern 1709. Det bestod endast av cirka 450–500 man på morgonen den 28 juni 1709 när skaraborgarna på svenska arméns högerflygel stormade fram mot tsar Peters befästa läger utanför Poltava. Anfallet var till en början framgångsrikt. Skaraborgarna bröt igenom ryska linjer. Men på vänsterflygeln gick det sämre för svenskarna. De skaraborgska framgångarna kom till ingen nytta. Ryssarna var mångdubbelt fler och omslöt de allt färre och allt ensammare skaraborgarna. Det hela slutade med att de allra flesta av regementets soldater blev nedhuggna. Siffrorna är osäkra,

men beräkningar visar att cirka 90 procent av skaraborgarna stupade. En av de största förluster för något svenskt regemente i vår krigshistoria. En av de stupade var regementets överste. Han hette Carl Gustaf Ulfsparre, ett namn att ära och minnas i Skaraborg.

Efter Poltava och kapitulationen i Perevolotjna några dagar efter slaget fanns inte längre något Skaraborgs regemente. De få överlevande hamnade i långvarig rysk fångenskap. Regementet måste återskapas från grunden. Och bråttom var det. Krigarkungen Karl XII beordade fram nya soldater för att kunna fortsätta kriget. Ett utarmat Skaraborg och ett utarmat Sverige-Finland med flera dåliga skördeår bakom sig skulle stampa fram en ny armé. Rotebönderna ålades att hitta nya soldater att skicka ut i krig. Märkligt nog lyckades man och dessutom mycket snabbt. Redan under hösten 1709 hade Skaraborgs regemente en ny överste, Kristoffer Georg Witting, och hade rekryterat omkring 800 soldater, inte fulltaligt men inte långt därifrån. På våren 1710 var regementet helt återupprättat. Endast ett mycket litet antal rotebönder hade inte fått fatt på någon villig soldat, och därför själva fått dra på sig uniform och bli knekt.

Pospoliten

Nyheten om Sveriges nederlag vid Poltava hade knappt nått Norden innan Danmark passade på att förklara krig och skeppa över trupper till Skåne senhösten 1709. Det svenska försvaret leddes av Magnus Stenbock med ”smeknamnet” Måns Bock. Han var orolig för att hans nyuppsatta armé skulle få det svårt mot danskarnas mer övade, värvade proffskrigare.

Förstärkningar skulle nog behövas, bedömde Stenbock, och lanserade idén att Pospoliten skulle mobiliseras.

Pospoliten – benämnt efter namnet på ett allmänt uppbåd av polska adelsmän - var ett i dåtida Sverige hävdvunnet namn på ett uppbåd av allmoge för krigstjänst. På svenska talades det också om bondeuppbåd eller folkuppbåd. Det ultimata uppbådet var alle man ur huse. Så mycket folk trodde sig dock inte Stenbock behöva. Men några tusen bönder från närliggande län till Skåne önskade han för att stödja hären – inte som soldater utan som arbetskraft vid transporter och vid väg- och broreparationer.

Riksrådet i Stockholm var skeptiskt. Behövdes verkligen ett bondeuppbåd? Kunde man lita på dem? Och hur skulle de alla förses med föda? Det var redan utan dem ont om mat till armén. Men Stenbock stod på sig och de styrande i Stockholm gav med sig och gick med på att landshövdingarna i de Syd- och Västsvenska länen utfärdade kallelser till Pospolit – inte en för alla män utan endast för begränsade urval av allmogen. Man skulle samlas i februari 1710 i de olika länen för att tåga ned till Skåne, eller för skaraborgarna till Halmstad. Matsäck för några veckor skulle medföras, liksom någon form av beväpning.

Storstilad planering, men inte fungerade det som tänkt. Det hela blev ett stort misslyckande. Få eller inga bönder hörsammade kallelserna. De kom inte till samlingsplatserna, och de fåtaliga som kom kunde endast tänka sig att försvara hembygden – det egna länet – inte marschera långt hemifrån. Därtill var missnöjet stort med att inte alla skulle vara med. Utplockandet av några bönder i varje län uppfattades som orättvist. En landshövding – i Elfsborgs län – vägrade helt att kalla in länets bondeuppbåd och skicka det söder ut. Han ville

ha kvar sin allmoge hemma för att vid behov kunna mobilisera dem i försvar mot ett eventuellt angrepp från Norge.

Sist av alla län kallades bönderna i Skaraborg till samlingsplatserna för avmarsch mot kriget i Skåne. Nyss hade man stampat fram ett helt nytt Skaraborgs regemente och nu skulle man därtill uppbådas själva och marschera ut i ett nytt krig. Den nitiske, men senfärdige, landshövdingen i Mariestad Carl Gustaf Soop beordade inställning i månadsskiftet februari-mars 1710, trots att han rimligen då måste varit underkunnig om att bondeuppbåden hade totalt fallerat i alla andra län. Allmogen i Norra Vadsbo Härad – män mellan 15–60 år - skulle inställa sig utanför tingshuset i Binneberg för avmarsch till Halmstad den 1 mars. ”Förning” för sex-sju veckor skulle medföras. Det blev ingen avmarsch. Istället blev det revolt, mord på en kronofogde och hårda straff med många avrättningar i september.

Här får du oblaten

Inkallade män från norra Skaraborg ända upp till Tiveden började samlas i Binneberg norr om Skövde på eftermiddagen den 28 februari.[9] Rykten om stort missnöje och agitation bland allmogen på väg till Binneberg hade nått landshövding Soop. Ett förmöte i Hofva skall ha varit mycket aggressivt med sprit inblandat. Soop beslöt att åka till Binneberg för att lugna bönderna. Det blev ett kort och hetsigt besök. Männen ville inte bli lugnade. De vägrade gå till Halmstad. Som mest kunde

[9] Skildringen av händelseförloppet i Binneberg den 28 februari och 1 mars 1710 har till stor del hämtats på nätet från den utmärkta källan *Upproret i Binneberg år 1710.* Och från Sixten Bengtssons lysande berättelse i skriften *Binneberg år 1710 – en tidsbild*.

de tänka sig gå ”åth Elfwen”, till den gamla gränsen mot Norge vid Göta älv. Stämningen var upprörd. Landshövdingen lyckades med möda slita sig från männen som beväpnade samlats omkring honom och fly från Binneberg.

Senare på eftermiddagen anlände kronofogde Johan Warenberg till tingsplatsen. Han skulle förrätta utskrivningarna. Warenberg hann knappt lämna släden innan han var omringad av arga män som påpekade det orättfärdiga i bondeuppbådet och marschen ned till Halmstad. Flera av dem krävde också Warenberg på de skjutspengar som han erhållit men inte betalat ut till de bönder som stått för skjutsning åt olika statliga ämbetsmän. Johan Warenberg hade inte det bästa rykte. Han ”glömde” ibland att betala ut skjutspengar till dem som skulle ha dem. Och han tog emot mutor.

Dagen därpå tisdagen den 1 mars skulle avmarschen ske. På morgonen hölls korum av närvarande präster. Och häradshövding Aurell hade anlänt. Männen skulle lugnas ned. Men det var inte lätt, bland annat därför att många hade förfriskat sig på Binnebergs gästgifveri som låg nära tingshuset. I handlingarna står det: ”Allmogen hade öfwerlastat sig med mycken dryckenskap… wärre än till arghet och ondsko opretade Lejon, Biörnar och Willdswin.”

Stor oro rådde bland den församlade allmogen. Man ville inte ställa in sig i leden efter trumslagaren som skulle gå först. Bengt i Ebbetorp – som senare kom att ses som en av ledarna för revolten – skall ha slitit åt sig häradsfanan och ropat ut att den som marscherar skall dö. Kronofogde Warenberg och Häradshövding Aurell, som hittills hållit sig inne i tingshuset, kom nu ut för att tala männen till rätta. Det var ett misstag. Warenberg omringades genast och fasthölls, och krävdes på de

skjutspengar han försnillat. Aurell kom loss och hann fly. Sämre gick det för Johan Warenberg. Han drogs in i tingshuset igen där misshandeln började. En utdragen och svår misshandel. Den Kungliga Commission som senare undersökte tingshuset fann att den bänk och väggen intill där kronofogde Warenberg suttit var ”helt öfverblodig”. Därtill fann man flera kulhål, ett sönderslaget tingsbord och nio ”spjutsting” i en dörr till en kammare där Warenberg varit innan han blev utdragen ur tingshuset. För utdragen blev Warenberg. En av de namngivna revoltörerna Sven Nilsson i Korterud skall ha ropat att: ”Tu äst Konungens tiuf, tu skall icke dö på ärlig mans gård utan på Konungens landsväg”.

Väl ute på vägen framför tingshuset sägs det att den svårt misshandlade Warenberg skall ha bett att få en sista nattvard. Då skall Sven Nilsson gått fram och kört ett spjut i munnen på honom med orden: Då skall Du här få oblaten. Den svårt misshandlade Johan Warenberg dog senare på eftermiddagen.[10]

Allt skall sedan visa sig ha varit helt onödigt och förgäves. Skaraborg spelar roll, men nej inte denna gång. Bondeuppbådet från Skaraborg som den 1 mars skulle bege sig av till kriget hade kommit för sent om de marscherat söder ut. Kriget i Skåne avgjordes dagen innan, den 28 februari då Sverige och Magnus Stenbock vann det avgörande slaget utanför Helsingborg. Danskarna evakuerade Skåne för att sedan aldrig försöka återerövra sin östra landsdel igen.

[10] Kronofogde Johan Warenberg hedrades med en gravplats inne i Varnhems kyrka, i närheten av Birger Jarls grav.

Binnebergs blodbad

Att vägra lyda kronans och landshövdingens befallning och bära hand på konungens troman gjorde man inte ostraffat i Sverige under det tidiga 1700-talets envälde. Det skulle de skaraborgska bönderna få erfara med råge. En kunglig kommission under ledning av landshövding Soop tillsattes som skulle hålla förhör och fastställa vad som hänt. Förhören under beskydd av Östgöta kavalleriregemente inleddes i maj månad. Man kan undra om Soop inte litade på det nybildade Skaraborgs regemente?

Alla som varit närvarande i Binneberg den 1 mars kallades till förhör. Få erkände något. Många skyllde ifrån sig. Ett vanligt försvar var: ”Att jag af dryckenskap war alldeles öfwerlastad”. I juni sänder Kommissionen upp sina slutsatser till Rådet i Stockholm. Efter långt dröjesmål kom så i augusti de slutliga dombesluten från Rådet. Och de blev mycket, mycket hårda. Åtta dömdes till dödsstraff och stegling[11], bland dem - som ledare - Bengt Jonsson i Ebbetorp, och Sven Nilsson i Korterud - som kört ett spjut i munnen på Warenberg i stället för oblat. Ett tjugotal dömdes till spöstraff och tre till fem års fängelse på Marstrand fästning. Ytterligare cirka tjugo män fick spöstraff, böter och kyrkoplikt. En person slapp det hårdare spöstraffet och dömdes i stället till piskning med sex par ris vid tingsdörren. Han hette Johan Larsson och var en tolv år gammal pojke.

[11] Stegling innebar att en avrättad persons kropp eller huvud eller höger hand spikades upp på en påle i förnedrande och avskräckande syfte. Stegling förbjöds i Sverige så sent som 1841.

Förhållandena i arrestfängelserna i Lidköping och på Läckö var förfärliga. Tre av de dödsdömda och fem av de till spöstraff dömda hann avlida under sommaren 1710 innan domarna skulle verkställas. Det betyder att det endast var fem dödsdömda som på morgonen den 10 september fick nattvarden i Binnebergs kyrka för att sedan marscheras inuti en spetsgård av soldater från Kristinehamn i Värmland – inga soldater från Skaraborg nu heller – till en plats ”söder om byn”. Där, vid pass halv tio, halshöggs tre av de dömda. Oklart i källorna vilka och varför bara tre. De två som var kvar fördes sedan i spetsgård till en annan plats ”norr om byn” där de avrättas. Landshövding Soop bemärkte att få bönder närvarade som åskådare, men många ”bondeqwinfolk”. Att många kvinnor närvarade har Sixten Bengtsson en förklaring till. Han skriver: ”Det var nämligen i gammal tid alltid brukligt, att bondgummor vid dylika tillfällen skyndade fram för att samla upp blod från de avrättade. I det allmänna folkmedvetandet gällde ju sådant för att vara ett utomordentligt botemedel mot många sjukdomar, bl a mot fallandesjuka.” Efter blodinsamlingen vidtog en ny marsch till porten framför tingshuset där tre pålar var resta. Här verkställdes spöslitningen.

Avrättningarna i Binneberg 1710 var ett blodbad. Fem halshuggna, lika många som halshöggs i Linköpings blodbad år 1600.[12] Dock de avrättade i Linköping var inga bönder, de var adliga rådsherrar. I Stockholms blodbad 1520 dog över åttio

[12] Därtill ytterligare åtta döda i fängelse innan domarna hann verkställas. Fångarna måste ha behandlats förfärligt. Det hedrar inte rättsväsendet i det tidiga 1700-talets Skaraborg.

personer, många adelsmän, men också ofrälse borgare. Så blodbad kan det heta även när vanliga oadliga personer avrättas.

Något som inte brukar kallas blodbad, men som verkligen var ett blodbad var häxjakten under Det stora oväsendet 1668–1676. Flera hundra s.k. häxor avrättades. Kulmen var häxprocessen i Torsåkers socken i Ångermanland. Den 1 juni 1675 halshöggs och brändes sjuttioen personer i Torsåker – sextiofem kvinnor, två män och fyra pojkar. Till Stockholms och Linköpings blodbad bör i historieböckerna fogas Torsåkers blodbad och Binnebergs blodbad.

Platsen för brottet idag

Det gamla tingshuset där allt tilldrog sig 1710 finns inte längre kvar. Ett nytt tingshus uppfördes på 1750-talet, troligen på samma plats som det äldre nedblodade tingshuset. En andra våning i trä påbyggdes i början av 1800-talet. Huset fungerade som säte för Binnebergs och Valla tingslag ända fram till 1891. Därefter användes huset bl a till skola under de första decennierna av 1900-talet, och som sammanträdeslokal för kommunalstämman. Den äldre bottenvåningen har någon kortare tid också använts som mejeri. Byggnaden var anrik men förföll långsamt. Den som räddade tingshuset från rivning var Sixten Bengtsson. Han samlade in medel och ombesörjde renoveringar. Restaureringen som färdigställdes 1950 skall han ensam äras för. Kanske motiverades han särskilt av att en avlägsen släkting Måns i Delebäck, Västgöta-Bengtssons mormors farfars farfars far, var närvarande utanför tingshuset 1 mars 1710, men klarade sig utan straff. Det nyrenoverade tingshuset hedrades av en visitation av kung Gustav VI Adolf på

hans Eriksgata 1951. En minnessten med en storstilad namnteckning förevigar besöket.

Idag rymmer tingshuset två museer – ett historiskt kring tinget och händelserna 1710 och ett kring skolan på andra våningen. Därtill finns ett arkiv och ett forskarrum med en boksamling, och ett porträtt över husets räddare Sixten Bengtsson. Tingshuset sköts av en politiskt tillsatt stiftelse i Skövde - Binneberg ingår numera i Skövde kommun. Lokalerna kan hyras och många utställningar ordnas med skaraborgska och andra konstnärer. Har man tur, som jag hade i april 2022, kan man få guidning i huset av stiftelsens ordförande Anita Andersson. En sann upplevelse. Mycket imponerande. Binnebergs tingshus och arvet efter Sixten Bengtsson vårdas värdigt.

Två fantastiska Olofsdöttrar

Sveakungen Olof Skötkonung för tusen år sedan hade två döttrar som levde fantastiska liv. Båda är föga kända idag. Den äldsta och mest okända hette Astrid och blev drottning i Norge. Den yngsta och något mer kända hette Ingegerd och blev storfurstinna i Kievriket. Astrid ligger anonymt begravd i skaraborgska Främmestad medan Ingegerd är ståtligt gravsatt i Sofiakatedralen i Kiev.

Svårt att tro på – en norsk drottning begravd i Sverige. Och inte bara det – begravd i Skaraborg i det lilla samhället Främmestad i den för de flesta obekanta kommunen Essunga. Kan det verkligen vara sant och hur gick det i så fall till? Om det är sant vore det anmärkningsvärt, men hur som helst – berättelsen om den norska drottningen i Främmestad är överraskande och väl värd att förmedla. Vår huvudsaklige ledsagare är Snorre Sturlasson som nedtecknade många isländska ”sagor” på 1200-talet. Att drottningen existerat är inget påfund. Hon är ingen påhittad sagodrottning. Hon bar det norska namnet Astrid, kanske hette hon Estrid tidigare när hon växte upp i Västergötland.

Kungadotter var hon. Fadern var Olof Skötkonung – Sveakung kanske delvis uppvuxen i Västergötland och döpt som landets förste kristne härskare i skaraborgska Husaby i början av 1000-talet. Den person som döpte Olof kan ha varit den engelske missionären Sankt Sigfrid. Jag vill gärna tro att det var så, ity jag bor nära Sankt Sigfridsplan i Göteborg, därtill på en tvärgata till Olof Skötkonungsgatan. Närmare dopet för

tusen år sedan är det svårt att komma. Om man nu inte bor i Husaby.

Astrids mor var Edla, Olofs frilla från norra Tyskland. Astrid var alltså på nutida svenska född utom äktenskapet. Olofs lagvigda drottning hette Estrid och hon var inte förtjust i frillodottern Astrid, som därför som barn fick bo hos storbonden Egil i Främmestad.

Skoglar Toste

Oklart är det, men Astrid kan alltså ha vuxit upp där hon lika oklart sedan begravdes – i Främmestad. Helt osannolikt är det inte. Främmestad var en betydande by i det medeltida Skaraborg. Det stora godset Främmestad Säteri nämns första gången i en urkund av Birger Jarl 1263. Dessförinnan är det möjligt att godsets rötter sträcker sig ända tillbaka till 900-talet och till en av Västergötlands största stormän Skoglar Toste. Han skall ha haft Aranäs och/eller Främmestad som huvudsäte. Enligt legenden var han en av de första som krävde någon form av tribut senare kallad danagäld i England. Det skall ha skett år 970. Men det är förmodligen inte riktigt. Vikingatåg i form av så kallat fjordröveri var han dock med på och blev mycket rik. Två av hans barn har gått till historien, främst dottern Sigrid Storråda.

Sigrids själva existens är omtvistad. Historikern och den hårdföre källkritikern Lauritz Weibull betvivlade att Sigrid ens funnits till. Men så helt fantasifulla var nog inte de isländska sagoskrivare som nämner henne. Vi utgår ifrån att hon fanns och levde och verkade i Norden och i Västergötland för tusen år sedan. Spännande är hon, eftersom hon först skall ha varit gift med kung Erik Segersäll och då blivit mor till blivande kung

Olof Skötkonung, Sedan omgift med danske kungen Sven Tveskägg och i det äktenskapet blivit mor till de blivande danska kungarna Harald och Knut (den Store). Inte illa, gift med två kungar och mor till tre kungar. Kanske lite för bra för att vara helt sant? Men en bra berättelse är det. Speciellt om vi också lägger till att Sigrid även var farmor till drottning Astrid, och farmor till Sveakungarna Anund Jakob och Emund. Anund och Emund var söner till Olof Skötkonung och regenter efter hans död 1022.

Tostes son Ulf är också värd att uppmärksamma. Han var jarl i Skara och fick sonen Ragnvald, som även han blev jarl och senare en mycket viktig person i den dynastiska äktenskapspolitik som Olof Skötkonung bedrev med sin utomäktenskapliga dotter Astrid. Men Ragnvald var också viktig i egenskap av fader till sonen Stenkil, som blev kung i Svea Rike mellan 1060-1066. Hans dödsår 1066 blev ett mycket känt årtal i världshistorien. Samma år stod slaget vid Hastings där vikingaättlingen Wilhelm Erövraren från Normandie vann och tog makten i England. Med bas i skaraborgska Levene grundade Stenkil den Stenkilska kungaätten som regerade Svea Rike fram till 1130-talet.

Det fascinerande med denna till synes komplicerade släktforskning är att Skoglar Toste på 900-talet – kanske med bas i Främmestad – är en slags stamfader till Svea Rikes två första kungaätter – den Erik Segersällska och den Stenkilska. Tostes dotter Sigrid var gift med Erik Segersäll och Toste var morfar till Olof Skötkonung och farfars far till Stenkil. Sveakung efter Sveakung under de första hundrafemtio åren då Svea Rike började ta form, alla hade de släktband med Skoglar Toste

i Västergötland. Och var började alltså det hela? Jo, i Skaraborg.

Äktenskapsbestyr

Tillbaka till Astrid och Olof Skötkonungs äktenskapsbestyr. Konflikt rådde mellan Svea Rike och Norge. Västgötarna ville inte, som så ofta, att landskapet skulle bli krigsskådeplats. Därför övertalade de med hjälp av islänningar och Ragnvald jarl en motvillig kung Olof att gå med på att gifta bort sin enda inomäktenskapliga dotter Ingegerd med kungen av Norge Olav Haraldsson. Svenske Olof ogillade mycket norske Olav och kallade honom ”tjockis” – Olav Digre. Men trolovningen mellan Olav och Olofs dotter resulterade inte i något bröllop. Olof Skötkonung hade andra planer och gifte bort sin dotter öster ut i stället för väster ut. Olav som förgäves fått vänta en hel sommar på den utlovade bruden i Kongahälla, var mycket förbittrad, men lät sig till slut nöja med en kompromiss framförhandlade av jarlen Ragnvald utan något riktigt samtycke från Olof. Den norske kungen skulle få en svensk prinsessa som maka – inte den äktenskapliga dottern utan i stället Olofs frillodotter Astrid. Ragnvald lyckades föra Astrid till Norge där bröllopet stod i Sarpsborg år 1019. Snorre förtäljer att Astrid var en mycket vacker kvinna, därtill glad, ödmjuk och givmild.

Vem var då kung Olav? Han var en framgångsrik viking som tog makten i Norge 1015. Därtill var han tidigt kristen, döpt i Frankrike under ett vikingatåg. Det skapade motsättningar med hedniska grupper i Norge. Ett annat orosmoment var att kung Knut den Store i Danmark försökte införliva Norge i sitt välde som omfattade England, Danmark och delar av norra

Tyskland och södra Sverige – en dåtida nordisk stormakt. Efter ett slag i Skåne vid Helgeå 1026, där Olavs krigare tillsammans med svenska krigare under Anund Jakob fick se sig besegrade av Knuts danska vikingar, förlorade Olav sin tron och tvingades fly från Norge till Sverige 1028. Astrid följde med och bosatte sig i Främmestad. Med Astrid kom åttaåriga dottern Ulfhild. Olav fortsatte flykten till Novgorod och medförde den femårige sonen Magnus, som troligen inte hade Astrid till moder. Han var son till Olavs tjänstekvinna Alfhild. I Novgorod kom Magnus att tas om hand av en släkting till Astrid, hennes lillasyster.

Denna lillasyster född cirka 1000 hette alltså Ingegerd. Hon skulle ha gift sig med norske Olav men hindrades av pappa Olof som i stället accepterade ett frieri från en furst Jaroslav i Novgorod. Jaroslav hade nordiska rötter. Han var ättling i rakt nedstigande led till Rurik som skall ha varit en av grundarna till Rusriket på 800-talet, som kom att utvecklas till Kievriket – och så småningom till Ryssland. Jaroslav var i strid med sina bröder om makten i Kiev och behövde hjälp av vikingakrigare. Olof Skötkonung tyckte en allians med Jaroslav och Novgorod via Ingegerds äktenskap var bra för handeln och inflytandet österut. Därför blev det ett bröllop mellan Ingegerd och Jaroslav år 2019. Med sig som stöd till Kievriket fick Ingegerd västgötajarlen Ragnvald som fick ett eget område att styra över söder om sjön Ladoga.

En inte särskilt värdig grav

När flyktingen Olav kom till Novgorod 1029 fick han hjälp av gamle vännen Ragnvald och tröst av Ingegerd. Enligt den isländska Emunds saga var det ett kärt besök: ”Hon och han älskade varandra i hemlighet.”, om man kan tro sagan.

Ingegerd tog hand om Olavs son Magnus som sin fosterson. Pappa Olav stannade inte länge i Novgorod. Redan 1030 återvände han via Sverige och Jämtland till Norge för att återta sin kungatron. Det gick inte så bra. Vid Stiklestad i närheten av Trondheim förlorade han ett slag mot ett norskt bondeuppbåd och dog krigardöden. Efteråt skall enligt legenden en källa med undergörande kraft ha uppstått där Olav höggs ned. En helgonmyt föddes och Olav de Helige blev en kultfigur i Nidaros/Trondheim där en helgedom byggdes. Olav blev Norges skyddshelgon och Nidaros blev en av medeltidens största kult- och vallfärdsplatser i Norden.

Hemma i Främmestad levde Astrid och dottern Ulfhild till en början utan känd dramatik. Först 1035 blev det mer händelserikt när styvsonen Magnus passerade på väg till Norge för att delta i norrmännens uppror mot det danska styret. Astrid skall ha hjälpt Magnus ledsagare – Magnus var bara elva år – med vapen och manskap inför intåget i Norge. Fälttåget blev framgångsrikt – den unge Magnus utnämndes till norsk kung och kom senare att kallas Magnus den Gode. Drottning Astrid blev till slut styvmor till en kung. Dock inte någon längre tid. Astrid skall ha gått bort redan 1035/36.

Hur gick det då för dottern Ulfhild? Jo, hon gifte sig några år senare med en hertig i Sachsen. En kuriositet med Ulfhild är att hon på krokiga vägar är en avlägsen släkting till kung Carl XVI Gustaf, via Oskar I:s drottning Josefina. Det betyder att Sveriges nuvarande monark har rötter tillbaka till skaraborgska Skoglar Toste och till Svea Rikets äldsta kungaätt, den Erik Segersällska ätten. En minst lika fin härstamning som till den franske revolutionsgeneralen Bernadotte.

Astrid skall ha blivit begraven mycket nära där hon bodde i Främmestad. Den platsen har sedan länge kallats Slottet och benämns så än idag. Jag hade förmånen att besöka den i sällskap med ortens starke man, byggmästaren, entreprenören och lokalhistorikern Tage Brolin. I bygden kallas han ”Mister Främmestad”. Han har renoverat hundratals kyrkor och kanske lika många hus har han byggt. Berättigat stolt är han över sitt Främmestad med dess märkliga historia. På väg till Astrids grav tog han mig till ytterligare en möjlig monarkisk grav i trakten – Kung Anes sten. Den är nog bara en minnessten, men över vem? Spekulationerna är att stenen hyllar kung Anund Jakob, Astrids halvbror. Om det är hans grav rymmer lilla Främmestad två rojalistiska gravar. Varnhem har fler, men två är inte illa.

Författaren (tv) och Mister Främmestad Tage Brolin vid drottning Astrids grav. Foto: Britt-Marie Mattsson.

Drottning Astrids påstådda grav ligger precis vid en landsväg och är en liten gräsbevuxen kulle omgiven av flera träd. Den

ser ut att vara en hällekista, inte en grav. Trakten och platsen är vacker men graven ser inte väl omhändertagen ut. I fantasin kan man föreställa sig att den var mer vördnadsbjudande för tusen år sedan. Med tanke på hur ståtligt syster Ingegerd är begraven i Sofiakatedralen i Kiev, borde Astrids grav göras mer värdig. En insamling skulle ordnas och ge Astrid en ordentlig gravsten med inskriptioner. Skulptören Bysons magnifika häradssten vid Främmestads kyrka kan tjäna som förebild, men i något blygsammare format. Astrid är värd en gravsten, även om hon ”bara” var norsk drottning, inte svensk.

Storfurstinna i Kiev

Astrid föll nog snabbt i glömska efter bortgången, men lillasyster Ingegerd levde länge vidare. I Novgorod fick hon namnet Irina och bistod sin man furst Jaroslav i det långa brödrakriget om makten i Kievriket. Svenska vikingar deltog på Jaroslavs och Ingegerds sida. Till slut 1035 vann Jaroslav och han och Ingegerd kunde flytta till Kiev. Där befordrade Jaroslav sig till storfurste och upphöjde därmed Ingegerd till storfurstinna. En inte lika fin titel som drottning Astrids, men Kievriket var en mycket mäktigare stat än Norge. Kievriket hade en guldålder under Jaroslavs och Ingegerds styre. De byggde ”ett Konstantinopel vid Dnjepr” med många kyrkor, kloster och en hög mur runt staden. Handeln blomstrade och nya lagar instiftades som bland annat förbjöd den förödande blodshämnden som ersattes med mer samhällsvänliga böter. Mest minnesvärt är att de 1037 påbörjade bygget av den ståtliga Sofiakatedralen. Redan nio år senare 1046 stod den imponerande nog färdig. Det fanns uppenbarligen snabba och

effektiva kyrkobyggare för tusen år sedan. Eftervärlden har förärat Jaroslav tillnamnet ”den Vise”.

Jaroslav var kristen i enlighet med den östliga ortodoxa varianten som Kievriket anammat i slutet av 900-talet. Även Ingegerd var kristen, döpt som barn tillsammans med pappa Olof i Husaby. När Ingegerd blev äldre blev hon mer religiös. Kyrkolivet blev viktigare. Hon grundade ett nunnekloster och vigdes själv till nunna och fick namnet Anna. Efter hennes död 1050 blev hon helgonförklarad av den ortodoxa kyrkan. S:ta Anna firas än idag i den rysk-ortodoxa kalendern. Tsar Ivan den Förskräcklige påbjöd 1556 att allmänna själamässor skulle hållas för Ingegerd och hennes son Vladimir, som också han hade helgonförklarats, ”så länge världen består.”

I Stockholm och bland annat i Eskilstuna finns idag Heliga Anna av Novgorods ortodoxa församling som tillhör den Grekisk-Ortodoxa kyrkan. För några år sedan blev det känt att det fanns en Ingegerdsrelik i en kyrka i Moskva. En liten flisa av den reliken fördes 2009 från Moskva till Stockholm. En del av Ingegerd är åter i Sverige efter tusen år.

Ingegerds grav är omtvistad. Vilar hon i Novgorod eller i Kiev? Det mest troliga är att hon vilar i samma sarkofag som maken Jaroslav i Sofiakatedralen i centrala Kiev. Stalin lät öppna sarkofagen 1939. I graven fann man skelett och ben från tre personer. En äldre man, en medelålders kvinna och ett barn. Mannens kranium bedömdes vara av ”inhemsk” typ. Kvinnans skalle ansågs vara av ”nordeuropeiskt” slag. Mannen beräknades vara något över 170 centimeter lång medan kvinnan mätte något över 160 centimeter. Barnets bakgrund är okänd.

Tvekan om Ingegerd verkligen vilar i sarkofagen minskade efter gravöppningen. Idag, i ett Ukraina som försvarar sig mot Rysslands angreppskrig, är Ingegerd en frihetssymbol och en sinnebild för Ukrainas urgamla anknytning till Västeuropa.

Storfurst Jaroslavs och Ingegerds gravsarkofag i Sofiakatedralen i Kiev. Foto april 2023: Kent Härstedt.

Barn spridda över hela Europa

Ingegerd och Jaroslav fick minst tio barn. Alla utom en pojke ska ha överlevt till vuxen ålder. Något mycket ovanligt på den tiden med en förfärande hög barnadödlighet. Nestorkrönikan, författad på tidigt 1100-tal i Kiev, nämner sönerna men inte de

mycket spännande döttrarna. Alla sönerna blev furstar över olika landområden i Kievriket. Och som vanligt med dylika arrangemang råkade de i luven på varandra med förödande inbördeskrig som följd. Kievrikets nedgång inleddes. Mongolinvasionen 1240 innebar slutet. Moskvariket tog över alltmer och blev centrum för det växande ryska riket.

Tre döttrar är säkert kända genom icke-kievska källor. De lyckades Ingegerd och Jaroslav gifta bort strategiskt bra med betydande män. En dotter Anastasia blev bortgift med prins Andreas, blivande kung i det nyss kristnade Ungern. Hon fick en son som också blev ungersk kung. En annan dotter Anna gifte sig 1049 i Reims med franske kungen Henrik I. Hon överraskade det franska hovet med att vara läs- och skrivkunnig. Med påven lär hon ha brevväxlat. Hennes förstfödde son efterträdde fadern som kung Filip I. Den regentlängd som de var med och inledde – den capetingska – kom att styra Frankrike fram till 1848 – med avbrott för revolutions- och Napoleonåren. Anmoder till åttahundra års franska kungar, det är svårslaget av en svenskättad kvinna med en mor uppvuxen i Sigtuna och döpt i Husaby.

En tredje dotter Elisabet, kallad Ellisiv, gifte sig med alla tiders tuffaste viking norske kung Harald Hårdråde, en yngre halvbror till Ingegerds gamle friare Olav. Harald var i tjänst hos furst Jaroslav i Novgorod, tjänade därefter hos kejsaren i Konstantinopel och deltog i krig/vikingaräder i Medelhavet. Hans död i England i slaget vid Stamford Bridge 1066 brukar ses som slutet på vikingatiden. En eventuell fjärde dotter kan vara Agata. Hon var gift med en landsflyktig son till en engelsk kung. De fick dottern Margaret som blev drottning i Skottland. För

att uttrycka det milt, Ingegerd hade imponerande döttrar som levde händelserika liv i ett Europa under stor omdaning.

Två fantastiska kvinnor med en fantastisk farmor

Ingegerds döttrar var verkligen fantastiska. Men det var också Ingegerd själv och hennes äldre syster Astrid. Det är helt osannolikt - eller kanske bättre uttryckt helt sagolikt - vad de åstadkom och fick vara med om för tusen år sedan. Än mer sällsamt är vad deras farmor Sigrid Storråda påstås ha gjort och upplevt. Att ha varit gift med två kungar och blivit mor till tre kungar är ett svårslaget rekord. Om det nu är sant. Men hur som helst – storasyster drottning Astrid, lillasyster storfurstinna Ingegerd och farmor drottning Sigrid var tre starka kvinnor i gamla Svea Rike för tusen år sedan. Helt unika och väl värda sina enastående berättelser.

Källor

Historia var mitt första ämne när jag började läsa på Göteborgs universitet på 1960-talet. Jag hade tänkt bli historiker. Men så blev det inte. Lite opportunistiskt tackade jag ja när ett amanuensjobb erbjöds på Statsvetenskapliga institutionen. Därför blev jag statsvetare i stället med fokus på samtiden och en massa siffror. Gången tid och de stora historiska sammanhangen fick bli ett fritidsintresse.

Att jag inte är yrkeshistoriker utan endast en entusiastisk amatörhistoriker får ursäkta att jag inte alltid är så noggrant källkritisk som man borde vara. Om man kollar en källa alltför kritiskt kan en bra berättelse bli klart tråkigare. Så är det mycket tydligt när det gäller svensk historia för tusen år sedan. Källäget är mycket tunt. Vi är i stor utsträckning beroende av vad Snorre Sturlasson och alla isländska sagor berättar.

Jag har inte varit så ambitiös eller kompetent att jag i original läst Snorre eller andra isländska sagoberättare. Här har jag fått hjälp av samtal med en av de stora specialisterna på området, litteraturvetaren Lars Lönnroth. Hans magistrala bok *The Academy of Odin: Selected Papers on Old Norse Literature* ger perspektiv på vad som kan ha varit fakta respektive fiktion när islänningar berättade om vad som hände i Norden för tusen år sedan.

För övrigt är min kunskap om ämnet helt och hållet läsefrukter. Viktigaste bok här har varit arkeologen Rune Edbergs läsvärda skrift *Ingegerd. Olof Skötkonungs dotter* som Sigtuna bibliotek hjälpte mig att få tag i. Mycket nytta har jag också haft av Marianne Gustafssons *Vikingatid i Främmestad* och Henry Dahls *Västergötland i Vikingatid*. Skaraborgs-akademins ständigaste sekreterare Karl-Erik Tysk har uppslagsrikt och initierat skrivit om Ingegerd i en tidigare antologi från vår akademi (2014). Det kapitlet har hjälpt mig att inte sväva i väg alltför fantasifullt. En kandidatuppsats av Sofie Renström vid Lunds universitet gav viktig information om kung *Olav den Helige och hans kult*. Härutöver har jag inhämtat mycken kunskap från nätet och från Wikipedia. Speciellt vill jag nämna en text av Alexandra Melander som lärde mig mycket om Ingegerds döttrars framgångsrika giften och liv.

Till sist, samtalen och guidningen av Tage Brolin i Främmestad en aprildag 2023 var extremt givande. Den fick mig att förstå att förutom Varnhem – den holmbergska familjens urhem – fanns det andra betydande orter i Skaraborg när Svea Rike växte fram. Inte minst Främmestad där drottning Astrid vilar.

Västgötaherrarnas misslyckade uppror

När jag var barn, och växte upp i Skövde, kan jag inte påstå att jag var en ivrig läsare av barn- och ungdomsböcker. Dock minns jag en hjälte som hette Ture och en skurk som hette Måns. Hjälten var detektiven Ture Sventon. Han som hade svårt för S och därför talade om sin favoritbakelse som Temlan. Jag hängde väl med och förstod även om vi i Skövde talade om Fettisdagsbullar, inte Semlor. Skurken var den elaka och smådumme katten Måns i Pelle Svanslösböckerna. Han som tillsammans med kompanjonerna Bill och Bull ofta småjäklades med Pelle Svanslös.

Ture, Måns och Gustav

Med dessa minnen blev jag inte så lite förvånad att upptäcka att en Ture och en Måns var två av huvudpersonerna när adeln i Västergötland försökte få till ett uppror mot Gustav Vasa på 1520-talet – och det inte i sagans värld utan i den historiska verkligheten. Upproret, med Ture som ledare, blev ett totalt fiasko.

Namnet Ture är fornnordiskt, ursprungligen Torir med betydelsen ”kämpe”. Men Ture var ingen framgångsrik kämpe då för femhundra år sedan. Han var snarare en mycket misslyckad skurk, åtminstone ur kung Gustavs synvinkel. Ture tvingades gå i landsflykt för att försöka rädda liv och lem. Den historiske Måns, med efternamnet Bryntesson, var också en skurk enligt kung Gustav – precis som sagans Måns. Han dömdes som sådan till att mista livet, och på Södermalm i Stockholm halshöggs han en sommardag 1529. Skurk alltså och

avrättad i Stockholm. Men i Göteborg har han uppmärksammats med en gata och en plats – Måns Bryntessonsplatsen och Måns Bryntessonsgatan. Hedrad i västgötska Göteborg men halshuggen i kungliga Stockholm. Lite underligt, men kanske ändå inte i rivaliteten mellan stad nummer ett och stad nummer två i landet Sverige.

Berättelsen om Tures och Måns valhänta upprorsförsök mot kung Gustav är väl inte värd mer än den fotnot som den har i dagens historieböcker. Mycket annat som hände i Sverige på 1500-talet är både viktigare och mer spännande. Men nu hände det som hände i västgötska Skaraborg därför är det – om inte viktigt – så åtminstone intressant ur ett skaraborgskt historieperspektiv.

Bakgrunden är det uppror mot Unionskungen Kristian II som först Sten Sture och därefter Gustav Vasa ledde i början av 1500-talet. Det kan ses som ett slags befrielse-krig från Danmark, men också till viss del som ett svenskt inbördeskrig. Det fanns grupperingar i Sverige som inte var så negativa till Unionen och som mer eller mindre direkt stödde kung Kristian.

En sådan gruppering återfanns bland den talrika adeln i gränslandet Västergötland. Dess ledare var vår Ture. Han tillhörde den anrika och godsrika västgötska adelsätten Tre Rosor och hade efternamnet Jönsson, eftersom hans far hette Jöns.

Slottet Lindholmen

Hans sätesgård låg söder om Vänern på Kållandsö och var från början mer blygsam, men byggdes ut till slottet Lindholmen. Om man ser i Erik Dahlbergs verk *Suecia Antiqua et Hodierna* från 1700-talet framgår det vilket sagolikt slott Lindholmen var

innan det brann ned 1792, för att sedan inte byggas upp utan bli en vacker ruin som nu renoveras. Övervuxna murrester med utsikt över Vänern är svårslaget. Och det bevarade huset Betjäntflygeln från tidigt 1700-tal är en skön men mycket sliten pärla. Den badstuga som Linné beundrade som ”ett mästerstycke” på sin västgötska resa 1746 finns tyvärr inte kvar. På Ture Jönssons tid var dock slottet mindre spektakulärt. Det var adelssläkterna Oxenstierna och Ekeblad som på 1600- och 1700-talen förvandlade Tre Rosors enklare slott till det paradslott som Lindholmen blev i sina glansdagar.

Jag hade förmånen att visas runt på dagens Lindholmen av ”slottsfogden” Conny Jonsson och Västergötlands bäste guideveteran Ewert Jonsson en småkall aprildag. En fantastisk upplevelse. Lindholmen är absolut värt en omväg, speciellt om man har turen att bli expertguidad som jag blev.

Sidbytaren Ture Jönsson

Men åter till Ture Jönsson och belägg för att han stödde kung Kristian, och det även efter Stockholms blodbad i november 1520. På sin väg åter till Danmark ställde Kristian II till med ett mindre blodbad i Jönköping i januari 1521. Två ledande motståndsmän i Småland avrättades, Lindorm Ribbing och Per Ribbing, möjligen också två små söner till Lindorm. Händelsen är känd som det ”Ribbingska barnamordet”. Enligt en kanske apokryfisk historia berättad av adertonhundratalshistorikern Anders Magnus Strinnholm avrättades den äldste åttaårige brodern först inför ögonen på den yngre femårige brodern. Och ”då den yngre brodern såg den äldres blod rinna, sa han till bödeln: Kära man, bloda inte ned mina kläder, jag får annars ris av min mor”.

Magdalena Ribbing – som jag hört berätta om detta – hade inte Ture Jönsson som favorit av skälet att det var han som fångat in Ribbingarna. Kristian II skriver: ”Vi voro komna hit till Jönköping fingo vi veta huruledes vår älsklige man herr Ture Jönsson…. hade gripit Lindorm Ribbing, Per Ribbing…”. Att bli omnämnd som ”älsklig man” av Kristian Tyrann hjälper inte till om man vill få ett bra eftermäle. Ture Jönssons biograf den eminente medeltidshistorikern Herman Schück slår fast att det ”Ribbingska barnmordet” svärtade Ture Jönssons minne i eftervärldens ögon.

På sommaren 1521 tvingade framgångarna för motståndet mot unionskungen Kristian Ture Jönsson att byta sida. Han skrev brev till Kristian och sa formellt upp sin nu inopportuna trohetsed. Han visste hur man gjorde eftersom han gjort det förut. En yngre Ture (född cirka 1470) stödde åren kring sekelskiftet 1500 unionskungen Hans – Kristians fader – mot riksföreståndaren Sten Sture. Det var lönsamt, Ture Jönsson blev både lagman i Västergötland och riksråd. När sedan Sten Sture återkom till makten och fördrev kung Hans lyckades Ture Jönsson snabbt avsäga sig sin trohetsed 1503, och landa helskinnad på fötterna – precis som tjugo år senare 1521.

När Gustav Vasa valdes till riksföreståndare i augusti 1521 var Ture Jönsson förlåten och medverkade. Ture och Gustav var befryndade. I brev kallade Gustav Ture för ”käre svåger”. Gustav Vasas far Erik var en äldre halvbror till Ture Jönssons hustru Anna. Det betyder att Gustav överdrev släktskapet. Han var inte svåger till Ture, hans fader Erik var svågern.

När sedan Gustav Vasa valdes till kung i Strängnäs 1523 upphöjdes ”släktingen” Ture Jönsson till rikshovmästare. Men redan året därpå 1524 kan det ha börjat gnissla lite mellan Ture

och Gustav. Ture Jönsson fråntogs förläningen av Älvsborgs län med den viktiga Älvsborgs fästning. Den gick i stället till den unge västgötske kungagunstlingen Måns Bryntesson (född 1493). Han tillhörde ätten Lilliehök med säte på en stor gård strax norr om dagens Alingsås. Herr Ture fick som ersättning flera häraden i norra Västergötland, bland annat Vartofta och Kåkind, där staden Skövde låg.

Men gnisslet kan inte ha varit särskilt allvarligt. År 1526 var kung Gustav med och ordnade trolovningen mellan Ture Jönssons son Johan och Gustavs moster Kristina Gyllenstierna – änka efter Sten Sture d.y. Alla var släkt med alla tycks det i det svenska frälset på 1500-talet. Året därpå, 1527, skedde vigseln på slottet Lindholmen mellan Kristina och Johan. Samma år i augusti gästade kung Gustav herr Ture på Lindholmen. Tackbrevet skrev Kung Gustav till Ture Jönsson i Skövde, på väg nordost ut till Stockholm.

Katolske Ture på reformationsriksdagen i Västerås 1527

Till reformationsriksdagen i Västerås försommaren 1527 uppmanade Gustav Vasa personligen den svalt intresserade Ture Jönsson att komma. Herr Ture hörsammade kallelsen och infann sig i Västerås. Men kung Gustav blev nog inte så nöjd med att han kom. Kungen ville begränsa katolska kyrkans ekonomiska och militära makt genom att avskaffa biskopsväldet och dra in kyrkans och klostrens gods och andra rikedomar till kronan. Ett gigantiskt förstatligande, förmodligen det mest omfattande i svensk historia. Därtill skulle vissa ändringar göras i hur mässor och kyrkoliv utövades – förändringar i protestantisk luthersk riktning.

Enligt Gustav Vasas krönikör Peder Svart ledde Ture Jönsson den talrika västgötaadelns motstånd/tveksamhet inför de reformistiska förändringarna. Det blev så upphetsat att kung Gustav i taktiskt syfte erbjöd sig att avgå. Men så blev det inte. Till slut skall kung Gustavs favorit Måns Bryntesson ha övertalat Ture Jönsson att backa. Gustav Vasa satt kvar och reformationen beslutades. Sverige inledde resan bort från katolicismen och fram till protestantismen.

Ture Jönssons motstånd kan ha varit ärligt religiöst motiverat. Han var en troende katolik som donerade mycket pengar till bland annat Skara Domkyrka, och som till och med 1514 genomförde en pilgrimsfärd till Santiago de Compostela i Spanien. På Lindholmen uppförde han i kristen anda ett Helgeandshus för att hjälpa behövande. Herr Ture må ha varit en opportunistisk politisk vinglare, men han hade också några godare religiösa sidor.

Det ödesdigra brevet

När vi nu är hos herr Ture på slottet Lindholmen måste vi företa en smärre avvikelse från vår huvudberättelse. För på Lindholmen skrevs sommaren 1528 ett av svensk historias mest tragiska och potentiellt avgörande brev. Efter ett misslyckat upprorsförsök i Dalarna 1527 flydde den unge symboliske ledaren till Norge. Själv uppgav han att han var Sten Stures och Kristina Gyllenstiernas äldste son Nils. I Peder Svarts krönika kallas han nedsättande för Daljunkern och anklagas för att vara en bedragare och inte en arvinge i Stureätten.

Efter många förvecklingar hamnade han fängslad i den tyska staden Rostock. Där undrade man vem han är? Kung Gustavs utsända män hävdade att han var en skurk och borde

utvisas till Sverige, eller hellre avrättas. Efter förfrågan skrev Kristina Gyllenstierna på Lindholmen den 8 augusti 1528 ett brev till Rostock där hon – enligt brevet – förnekar att fången är hennes son och att han är en ”veterlig tjuv och förrädare”, som hon uppmanar rådet att bestraffa. Uppseendeväckande nog var kung Gustav närvarande på Lindholmen när brevet skrevs.

Problemet är att det brev som nådde Rostock tycks ha varit manipulerat jämfört med det brev som lämnade Lindholmen. Ett bevarat utkast visar att Kristina ”kärligen begär” att fången ”måtte skickas hit in i landet igen”, och alltså inte straffas/avrättas i Rostock som det officiella brevet kräver. Utgången blev att den unge fången blev halshuggen. De flesta historiker tror idag att han var den sextonårige Nils Sture, som Gustav Vasa gärna såg försvinna som konkurrent om makten. Vasaätten kom att styra Sverige de närmaste 125 åren, inte Stureätten.

Ett kuriosum i sammanhanget är att när Gustav Vasas son Erik XIV kröntes 1561 utnämnde han tre grevar som de första i Sverige. Två av dem var halvbröder – Gustav Johansson (Tre Rosor) son till Kristina Gyllenstierna och Ture Jönssons son Johan samt Svante Sture son till Kristina Gyllenstierna och Sten Sture, och yngre bror till den halshuggne Nils Sture. Och för att kröna det kuriösa, greve Svante Sture blev sedan mördad tillsammans med två söner i vredesmod av kung Erik i de så kallade Sturemorden 1567. Vasaätten såg med råge till att hålla borta Stureätten från makten i Sverige.

Ture Jönssons stora stund

Men nu åter till Ture Jönsson och en av hans mest upphöjda stunder. Vid Gustav Vasas mycket påkostade kröning i Uppsala 1528 spelade västgötaadeln en stor roll. Själva kröningsakten med insmorning och allt leddes av biskopen i Skara Magnus Haraldsson – en nära allierad till Ture Jönsson. Herr Ture själv bar det korskrönta äpplet i ingångsprocessionen till Domkyrkan. Riksäpplet var centralt, det symboliserade kungens skyldighet att få riket att blomstra av Guds gåvor.

Bland dem som dubbades till riddare efter kröningen återfann den stolte fadern Ture sin son Johan. I och med att Gustav nu var vederbörligen smord av skarabiskopen kunde han äntligen kalla sig ”Vi Gustav med Guds nåde Sveriges och Götes konung”. Observera det underliga med att Sverige *och* Göte nämns som två skilda entiteter/riken. Något låg det väl i den distinktionen om vi översätter Sverige till Svea. Gustav blev krönt till kung över både svear och göter. Och det var en västgötsk biskop som stod för kröningen.

Ett mycket kortvarigt uppror

Dock kröningssämjan skulle inte vara länge. Redan året efter hyllandet av kung Gustav i Uppsala revolterade götarna. Det började i västra Småland tidigt i april 1529. En nyutnämnd fogde slogs ihjäl och i Jönköping tillfångatogs Gustav Vasas syster Margareta och sekreteraren Wulf Gylar på väg hem från förhandlingar i Lübeck. På sammandragningar med allmogen uppsades kung Gustav ”huldskap, troskap och manskap” på grund av det ”okristliga regementet” i landet genom ”detta uppväckta lutherska kätteri”.

Några dagar senare kallade biskop Magnus Haraldsson, Ture Jönsson och Måns Bryntesson västgötska riksråd och frälsemän till ett upprorsmöte i Skara. Det kan ha varit planerat sedan länge och oroligheterna i Jönköpingstrakten kan ha varit initierade av västgötaherrarna. Det var åtminstone så som Gustav Vasa valde att tolka vad som hände. Från Skara och från herr Ture utgick en kallelse till allmogen att samlas på västgötarnas gamla tingsplats på Larvs hed. Uppmaningar till att revoltera mot den ”omilde kung Gustav och hans lutherska parti” sändes också ut till andra landskap i Sverige.

På mötet i Larv 20 april var hela nio rådsherrar närvarande. Enligt Peder Svart höll Ture Jönsson ett långt anförande där han blygsamt nog förklarade att han inte ville ersätta kung Gustav och själv bli kung. Ny konung skulle i stället den yngre Måns Bryntesson bli. Kung Gustav måste bort eftersom han avfallit från kristendomen och ”blivit en Luther”. Herr Ture skall ha hållit sitt uppviglande tal stående vid en stor, högrest runsten – kanske till och med stående uppe på runstenen.

Den runstenen finns kvar där än idag. Den är verkligen pampig där den står mitt ute i en leråker. Vad runskriften på stenen säger kunde jag inte uttyda när jag var där. Underhållet är inte det bästa. Runorna behöver fyllas i med mer och tydligare rödfärg. Med hjälp av guiden Ewert Jonsson hittade vi dock runstenen med text och förklaringar på nätet. Den är prydd med ett vackert ringkors och en längre runslinga. Skriften lyder i modern svensk tappning:

> *Ölver och Åskatla reste denna sten efter Gunnar, Sigtryggs son, en god ung man. Herren Gud bärge hans ande.*

Här vid Runstenen på Larvs hed försökte Västgötaherrarna 20 april 1529 få med allmogen på ett uppror mot Gustav Vasa. (Teckning av Johan Holmberg)

Hur menigheten på Larvs hed reagerade på herrarnas uppmaning till uppror är något oklart. En tolkning är att de inte opponerade sig utan gav ett slags tyst samtycke. En annan tolkning står Peder Svart för. Han hävdar att bönderna svarade med att prisa konungen och ta avstånd från revolten. Om den nya tron kunde de ”platt intet döma…ty vi förstå där intet uppå…”. Därtill var böndernas erfarenhet att uppror ”…vill kosta på allmogens axlar att ofta ömsa om med konungar, ty herreskifte förbättrar sig sällan”. En mycket insiktsfull iakttagelse av västgötabönderna.

Broddetorp – där det avgjordes

Men hur som, vad som beslutades i Larv – västgötaherrarnas uppmaning till revolt mot kung Gustav föll definitivt platt till marken några dagar senare. På ett möte 25 april med västgötaallmogen i den lilla byn Broddetorp i närheten av Hornborgarsjön – där nuförtiden tranor dansar i tusental – tog bönderna avstånd från alla tankar på ett uppror. På mötet bestämdes att lägga ned vapnen mot full amnesti och garanti för att ”alla goda gamla kristliga sedvänjor må stärkas…och att det lutherska kätteriet och dess onda seder därmed platt nedtryckas”. Kung Gustav samtyckte officiellt men undvek i sin version av överenskommelsen att ha med orden om att det Lutherska kätteriet skulle platt nedtryckas.

Avtalet i Broddetorp träffades utan närvaro av Västgötaherrarna. Deras ledare Ture Jönsson och biskop Magnus hade insett att upproret var förlorat när bönderna inte ställde upp. De gick snabbt i landsflykt. Redan 1 maj var de båda i dåvarande danska Halmstad.

Två huvuden rullar

Måns Bryntesson flydde dock inte. Han trodde att han skulle klara sig undan straff genom att bland annat på kung Gustavs uppmaning inta slottet Lindholmen och ta de rikedomar som fanns där i beslag. Behjälplig i denna bedrift var också en annan Västgötaherre, riksrådet Ture Eriksson (Bielke). Båda hoppades nu de skulle frikännas av den domstol som förhörde dem vid riksmötet i Strängnäs i juni 1529. Åtalad var även lagmannen i Värmland och riksrådet Nils Olofsson (Vinge). Han bodde i Västergötland på Skofteby herrgård och hade blivit involverad i upproret. Hoppet som alla tre hade om att få behålla livet stäcktes snabbt när olika skrivelser och brev uppdagades och band dem till ledningen av upproret. Domen blev avrättning för alla tre, men böner från modern för sonen Ture Eriksson – plus dryga böter – skall ha räddat honom till livet. Måns Bryntesson uppges ha försökt fly genom att hoppa från ett fönster, men resultatet blev en bruten höft och ett snabbt infångande. Efter domen fördes en skadad herr Måns och herr Nils till Stockholm där bådas huvuden höggs av i början av juli. Men efterräkningen till Västgötabullret var inte slut än. Ytterligare ett huvud skulle rulla innan Västgötaherrarnas uppror blev en mindre fotnot i historieböckerna.

Och ett huvud till

Ture Jönsson och biskop Magnus kände sig inte säkra i danska Halland och Skåne. Gustav Vasa var efter dem. Fogdar i Sverige uppmanades att med 20–30 ryttare gå över gränsen och ”överraska” herr Ture och se till att ”vi blir av med honom”. Kung Gustav försökte också få den nye kungen i Danmark Fredrik I – som hade ersatt den bortdrivne kung Kristian – att

utlämna de båda flyktingarna, men det lyckades inte. Ture Jönsson och biskop Magnus tog det säkra före det osäkra och fortsatte flykten först till Mecklenburg och senare för herr Ture till före detta ärkebiskopen Gustaf Trolle och före detta kung Kristian i Holland. Kristian rustade där en flotta och en här för att göra *come back* som kung i Danmark. Ture Jönsson anslöt sig, speciellt nu som Kristian hade återgått till den katolska tron. Första målet var Norge.

På hösten 1531 inleddes anfallet som efter små inledande framgångar gick i stå. Akershus fästning i nuvarande Oslo lyckades man inte inta. Bohus fästning, utanför dagens Kungälv vid Göta älv och gränsen till Västergötland, kunde inte heller erövras. Herr Ture försökte övertala sin gamle vän Klas Bille på Bohus fästning att ge upp men fick ett kärvt svar: ”…ty Du har så till vänt och slitit din kappa att hon nu är så jämmerligen sliten på båda sidor att hon icke tjäna bland ärlig mans kläder”. På andra sidan Göta älv blockerades en invasion av Sverige av en stark svensk här. I ledningen för den återfanns herr Tures son Johan.

Det blev uppenbart för Kristian att hans härtåg var förlorat. En av dem han anklagade för misslyckandet var Ture Jönsson. Peder Svart skildrar vad som nu hände ”…fands han några dagar därefter om en morgon liggjandes huvudlös på gatene i Kongelda, där kung Kristian hade sitt läger”. Detta hände det skickelsedigra året 1532 i den dåtida norska staden Kongahälla, strax i närheten av nuvarande Kungälv.

Om Kristian låg bakom mordet – eller agenter utsända av kung Gustav – tar Peder Svart inte ställning till. Det är fortfarande ett *Cold Case*, ett av Sveriges äldsta. Jag har varit på den åker där gamla staden Kongahälla låg och letat efter

platsen där huvudlöse Ture återfanns. Men tyvärr fann jag inget som kunde lösa gåtan. Staden övergavs på 1600-talet. Idag finns inget kvar på den vackra plats vid Nordre älv där en gång en av Norges mest betydande handelsstäder fanns.

När det gäller mordet på Ture Jönsson är min huvudmisstänkte Gustav Vasa. Han var mycket bra på att ta död på sina konkurrenter. Han blev inte en fotnot i historieböckerna som Ture Jönsson och Västgötaherrarna.

Källor

Som oftast bygger min berättelse på läsfrukter och historiska utflykter i Skaraborg. Utflykterna denna gång har gått till Lindholmens slottsruin och till den omtalade runstenen på en åker i Larv. Initierad ledsagare var Skaraborgs kunskapsrike guide Ewert Jonsson. Även resterna av gamla Kongahälla besöktes med hjälp av sonen Johan. Läsfrukterna hämtades i huvudsak i fem olika skrifter. Främst i medeltidshistorikern Herman Schücks sista bok *Ture Jönsson (Tre rosor) – den siste medeltida stormannen.* Med Herman har jag haft förmånen att diskutera svensk medeltid. Dock inte med fokus på herr Ture, utan på Karl Knutsson Bonde – han som fantastiskt nog valdes till svensk kung inte mindre än tre gånger (1448–1457, 1464–1465 och 1467–1470). Två andra mycket nyttiga och läsvärda böcker har varit Lars-Olof Larssons magistrala *Gustav Vasa – landsfader eller tyrann* och Olle Larssons mer sentida *Gustav Vasa. En furste bland furstar*. En fjärde mycket innehållsrik och detaljfylld skrift, i omfång av en mindre bok, som varit viktig är Sven Kjöllerströms artikel ”Västgötaherrarnas uppror” i tidskriften *Scandia* 2008. En femte skrift med fokus på Kongahälla som jag läst med glädje är Lars Lönnroths *Sagans*

gräns, som är hans föreläsning när han promoverades till hedersdoktor vid Islands universitet 2021. Härutöver har som alltid en mängd artiklar i *Wikipedia* varit oumbärliga, liksom *Bengans Historiasidor*.

Axewalds slott
förnämsta konungasätet
i Wästergötland

Jag vet inte hur många gånger som jag har passerat i bil på väg till Skara eller åt andra hållet på väg till Skövde, och alltid tänkt samma sak – jag måste stanna och besöka platsen för den ståtliga borgen. Men ända sedan 1960-talet med ständigt samma resultat, bilen har rullat vidare. Inför skrivandet av detta kapitel hade jag dock bestämt mig för skärpning. Platsen för borgen skulle besökas. Jag hade klart för mig att det inte fanns mycket kvar att se. Det mesta skall vara förstört och skövlat och övervuxet sedan länge. Det tråkiga var jag beredd, för att inte säga bepansrad, på att klara av, om än med nostalgiska vibrationer. Familjen Holmberg har sina rötter uppe i byn Ljungstorp på Billingsluttningen med utsikt över Varnhem med Sveriges vackraste kyrka och över Axevalla hed med alla militärminnen. I slutet på 1700-talet kan mina förfäder därtill ha sett ruinresterna av den magnifika borgen Axevalla Hus — som den med skaraborgsk blygsamhet ofta benämndes. I Erik Dahlbergs klassiska praktverk *Suecia Antiqua et Hodierna*, från sent 1600-tal, avbildas höga imponerande murar som en gång gjorde Axevalla borg mycket svårintaglig. När närliggande Skärvs kyrka byggdes om och renoverades på 1780-talet revs de sista murarna och ruinen plundrades på all sten. Mycket synd tycker jag, och dagens skärvbor

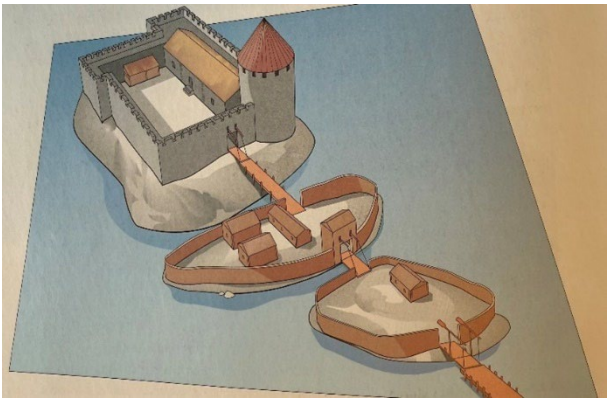
håller säkert med. Det hade varit fantastiskt att ha kvar Axevallaborgens ståtliga murrester, hade varit bra för turismen. Inte minst med tanke på att Jan Guillous riddare Arn varit där på alla götars ting utanför kungsgården vid Axevalla.

Platsen för borgen

Någon skärpning blev det dock inte. Jag har fortfarande inte besökt de övervuxna resterna av Axewalds Slott, det förnämsta konungasätet i Wästergötland. Så omtalas Axevalla Hus på en minnestavla uppsatt på Varnhems kyrka år 1673. Något riktigt bra skäl till att jag avstod från att vandra över en vacker skaraborgsk äng fram till de träd- och blombevuxna resterna av ett av medeltidens starkaste fästen har jag inte. Annat än att jag kanske i mitt sinne ville bevara en gammal romantisk bild av det vackra slottet som det var innan rättmätigt uppretade västgötska bönder på 1400-talet erövrade och brände ned det som hade blivit en förhatlig fogdeborg. Som jag vill minnas Axevalla Slott lyckades målaren Hjalmar Arleman med stor konstnärlig fantasi framställa det på en tavla från 1924. Ja, en blodbestänkt krigisk borg men med ståtliga tinnar och torn. Och ja, jag vet att Arlemans tavla är ”Fake News”. Så tjusigt var inte Axevalla Slott. Men vad gör det. Jag vill minnas det som tjusigt, som lika imponerande som Arleman målade det.

Hur det verkliga Axevalla Hus såg ut vet vi inte. Platsen på en udde i en sjö har aldrig blivit arkeologiskt utgrävd. Under storhetstiden kring slutet av 1300-talet

var Axevalla ett försvarskomplex – ett av Svea Rikes starkaste. En bra och trovärdig bild av hur borgen kan ha sett ut finns tecknad i Georg Fribergs och Björn Lippolds skrift *Axevalla hus. Svenskt medeltidsfäste och säte för västgötakungarna.* Borgen hade en yta på cirka 52 X 44 meter med tjocka murar upp till tio meter höga. I ett av hörnen reste sig ett försvarstorn med tre våningar. Borgen var därtill omsluten av vattenfyllda vallgravar, och en förborg skyddade porten in i fästet. Några hundra meter väster och söder om huvudborgen fanns två skansar som försvårade en belägring.

Så här kan Axevalla hus ha sett ut under sin storhetstid

Gamla anor

Axevalla hus har mycket gamla anor. Enligt en föga trolig sägen skall Olof Skötkonungs moder Sigrid Storråda i slutet av 900-talet ha bebott en gård i närheten av platsen för Axevalla Hus. Om man kan tro på uppgifterna på

minnestavlan på Varnhems kyrka skall Inge den äldre (kung i omgångar mellan 1079–1110) ha vistats på borgen när han hundra år senare var i Västergötland. Vi är på säkrare mark när det gäller hur och när Axevalla Hus grundades då vi når 1200-talet. Vid den tiden, under ledning av Birger Jarl och hans ättlingar, började ett mer sammanhållet Svea Rike växa fram. Och därmed behovet av stödjepunkter för den kringresande kungamakten. Borgar började byggas – för att kunna försvara riket mot främst Danmark och Norge, men också för att kunna samla in och förvara naturaskatter. Redan på 1100-talet hade Sveriges första kungaborg i sten byggts på Visingsö i sjön Vättern mellan Västergötland och Småland. Men den stora borgbyggarperioden inträffar under sent 1200-tal. Många borgar byggdes i gränslandskapet Västergötland. Så många att Västergötland var Sveriges borgrikaste landskap under medeltiden. Bland de första och äldsta är Lödöse Hus vid Göta älv, Gälakvist i Skara, Axevalla Hus nära Varnhem och Aranäs vid Vänern och Kinnekulle. Alla uppgifter är osäkra och därtill fåtaliga. Men i Axevallas fall finns uppgifter om att danske kungen Erik Klipping åren 1277/78 varit i strid med kung Magnus Ladulås uppe i Västergötland och då vistats på Axevalla borg. Under en kortare tid skall han till och med hållit kung Magnus fånge på Axevalla Hus. Ett mer handfast bevis på Axevallas 1200-tals anor är förekomsten av en pålspärr i trä i sjön utanför platsen där borgen låg. Dendrokronologiska undersökningar av trädstammarnas ålder visade att de är från cirka 1288. Rester av pålspärren

kan fortfarande ses i Husgärdessjön där Axevalla Hus tronade på en lättförsvarad udde.

Omnämnanden av Axevalla borg i välbelagda källor finner vi först i början av 1300-talet. Brödrastrider mellan Magnus Ladulås söner pågick. Kung Birger slogs om makten med sina bröder Erik och Valdemar. I ett delat Svea Rike hade Erik makten i Västsverige. Efter en brand cirka 1308 lär hertig Erik ha återuppbyggt Axevalla Hus, för att några år senare ge bort det i morgongåva till sin norskättade brud Ingeborg.

Ingeborg av Axevalla

Tillsammans med Erik fick Ingeborg en son, den blivande kung Magnus Eriksson. Fadern, hertig Erik, mördades av kung Birger i Nyköpings gästabud 1318, vilket startade ett uppror mot kung Birger som ledde till hans avsättning och flykt ur riket. Upproret leddes av bland andra hertiginnan Ingeborg, som efter segern medverkade när hennes treårige son Magnus år 1319 valdes till kung i både Norge och Sverige. I lille kung Magnus förmyndarstyre under 1320-talet var moder Ingeborg en av de ledande. Hon fattade understundom beslut med eget sigill. Det är inte helt fel att utnämna henne till Sveriges första kvinnliga regent. En som har gjort det är religionshistorikern Åke Ohlmark.

Ingeborgs styre kom att ifrågasättas av stormännen i riksrådet. Hon beordrades att lämna Axevalla Slott, vilket hon vägrade. Efter en belägring 1323 tvingades hon dock bort. Enligt ett fredsfördrag i Skara 1326 överenskoms

formellt att Ingeborg skulle lämna det stora Axevalla slottslän tillbaka till rådet. Och stort var det. På Ingeborgs tid omfattade det norra Västergötland och hela Värmland.

Hennes son Magnus besökte Axevalla Slott flera gånger när han blev myndig kung. Vem vet, kanske Ingeborg gjorde honom sällskap där någon gång och mindes när hon regerade Svea Rike från Axevalla Slott. Ingeborg levde ända till 1361, men slapp att bevittna när sonen Magnus efter förlorade stridigheter avsattes som kung 1364, och ersattes av Albrekt av Mecklenburg. Albrekt hade stor hjälp av att han backades upp av dåtida Sveriges rikaste man, Bo Jonsson (Grip). Påminner om dagens USA där Donald Trump valdes till president 2024 med stort ekonomiskt stöd från en mycket rik Elon Musk. Denne Albrekt i Sverige på 1300-talet var dock inte en helt främmande fågel. Hans moder var Eufemia, en dotter till ingen mindre än Ingeborg – som alltså var moder till en svensk kung (Magnus) och mormoder till en annan svensk kung (Albrekt). Bra jobbat av Sveriges första kvinnliga regent och innehavare av Axevalla Slott.

Ingeborg ättemoder till ytterligare fem kungar

Kung Albrekt kom efter några år att utmanas om makten av den kvinnliga regent som i historieböckerna brukar utpekas som Sveriges första – drottning Margareta. Inviterade av missnöjda svenska stormän marscherade hennes trupper vintern 1389 den klassiska vägen från danska Halland upp i Västergötland och besegrade och

tillfångatog kung Albrekt i slaget vid Åsle strax utanför Falköping. Segern fullbordades något senare när Margaretas soldater efter en kort belägring lyckades inta Axevalla borg. Triumfen kröntes när hon senare på året 1389 utropades till regent och Svea Rikes drottning. Och det trots att Stockholm fortfarande var i mecklenburgarnas händer och skulle så förbli ända till 1398 – ett tydligt tecken på att Svea Rike på 1300-talet inte styrdes från Stockholm. Kungamakten var ambulerande – man åkte från slott till slott. Och åkte vidare när matförråden var tömda.

Margareta kom att styra Sverige, och Kalmarunionen som hon var med och skapade 1397, ända till sin död 1412. Under hennes tid var Norden en regional stormakt i Europa. Hon hade ingen självskriven tronföljare, så för att säkra tronföljden valde hon att göra sin systers dotterson till ”medkung” 1396. Han fick som kung namnet Erik av Pommern. Kung Erik styrde oftast unionen med Danmark som bas. Men han skall ha besökt Axevalla tillsammans med drottning Margareta, och inte minst hade han blodsband med hertiginnan Ingeborg. Erik av Pommern var på ingifta irrvägar barnbarnsbarnbarn till Ingeborg av Axevalla. Han var kung nummer tre som hon varit med och frambringat – direkt eller indirekt.

Kung Eriks styre med höga skatter, handelshinder och utländska fogdar på slotten skapade stort missnöje. I järnexporterande Dalarna utbröt år 1434 ett uppror som snabbt spred sig över hela Sverige. Bondeuppbåd brände fogdeborgar och marscherade mot Stockholm och sedan

söder och väster ut. Upprorsledaren var bergsmannen Engelbrekt. En av de borgar som man inte lyckades inta och bränna var Axevalla. Flera stormän med bland annat marsken Karl Knutsson (Bonde) i spetsen anslöt sig till upproret. Efter det att Engelbrekt mördats i en privat motsättning 1436 ebbade striderna ut. Kung Eriks sida hade förlorat. År 1439 blev han slutgiltigt avsatt som kung i Sverige. Han bosatte sig på Gotland, som var en sorts fristat, och ägnande sig bland annat åt att stödja sjöröveri på Östersjön.

Sveriges starke man Karl Knutsson (Bonde) tvingades 1441 acceptera valet av ytterligare en kung från Tyskland – den unge Kristoffer av Bayern. Så vitt känt besökte kung Kristoffer aldrig Axevalla Hus. Men fantastiskt nog hade även han blodsband med vår hjältinna Ingeborg. Via fortsatt krångliga ingiften var han barnbarnsbarnbarnsbarn till hertiginnan Ingeborg av Axevalla. Kristoffer av Bayern blev kung nummer fyra på Ingeborgs ättetavla. Någon form av rekord skulle jag tro.

Men rekordet är ännu bättre. Tre danska unionskungar, som också under kortare perioder var kungar i Sverige, var alla på mycket krokiga vägar ättlingar till Ingeborg. Det gäller Kristian I (kung i Sverige 1457-1464) och hans son Hans (kung i Sverige 1497-1501) och hans sonson Kristian II (kung i Sverige 1520-1521). Den senare har i svensk historieskrivning fått tillnamnet Tyrann. Han ställde till med Stockholms blodbad 1520. Ingeborg av Axevalla var alltså en slags urmoder till inte mindre än

sju svenska kungar – en född i Sverige, tre i Tyskland och tre i Danmark. Definitivt ett svårslaget rekord.

Kung utan familjeband till Ingeborg

När sedan kung Kristoffer överraskande dog ung 1448 utnyttjade Karl Knutsson läget. Enligt Dick Harrison lät han välja sig till kung ”i vad som i praktiken måste betecknas som en militärkupp.” Harrison ser Karl Knutsson som en av svensk historias värsta maktpolitiker. Trösterikt för Ingeborg var han inte en ättling till henne. Förste kung på över hundra år som inte hade släktband med Ingeborg. Karl Knutsson lyckades bli vald till svensk kung inte mindre än tre gånger – 1448–57, 1464–65 och 1467–70. Hans karriär kantades enligt Harrison av svek, förräderi och brutalitet. Harrison belägger cirka 45 politiska mord eller avrättningar i Sverige under 1400-talet. Och slår fast att: ”Av dessa var Karl Knutsson antingen personligen ansvarig eller direkt inblandad i 22 säkra fall och 3 osäkra.” Harrisons dom är inte nådig. Han utnämner Karl Knutsson (Bonde) – Sveriges mest frekventa kung – till ett ”rötägg”.

Mot denna bakgrund är det inte underligt att Karl Knutsson tillämpade metoden ”all in the family” när han efter makttillträdet 1448 skulle utnämna fogdar/hövitsmän på Axevalla Slott. Först fick halvbrodern Knut Stensson (Bielke) jobbet, sedan före detta svågern Ture Turesson (Bielke). I det senare fallet fungerade inte familjebanden som förväntat. Herr Ture ertappades med att förrädiskt ha brevväxlat med danske

kungen och fängslades av kung Karl Knutsson. Dock kunde han fly innan man hann halshugga honom. Han blev inte ett av Karl Knutssons många avrättade offer.

Mordiske Karl Knutsson (Bonde) dog strådöden – det vill säga fridfullt i sin säng – som svensk kung på Stockholms Slott 1470. Axevalla Slotts öde beseglades vid ungefär samma tid. Arga västgötabönder trötta på förhatliga fogdar och blodbesudlade krigsherrar brände ned borgen 1469 eller 1471 – båda årtalen förekommer i källorna. Någon återuppbyggnad blev det aldrig. Axevalla Slott blev en vacker, stenrik ruin som långsamt plundrades på sten ända fram till sent 1700-tal när inget mer fanns att hämta.

Axevalla Hed

Men 1696 var stora delar av ruinen intakt. Det framgår av Erik Dahlbergs teckning i *Suecia Antiqua et Hodierna*. Och det var då, 1696, som Skaraborgs regemente valde den näraliggande Axevalla Hed som samlings- och övningsfält. Axevallas gamla koppling till soldater och krig återupptogs. Heden blev en klassisk plats för militära övningar och parader ända fram till 1900-talet. Marscherande soldater måste hållas på gott humör, därför fick de fram till år 1881 en sup varje morgon – en så kallade Jungfru (8 cl). Efter 1881 slopades dock Jungfrun. Med inspiration från den nyktrare unionsbrodern Norge infördes istället en kopp kaffe på morgonen.

Skaraborg som Svea Rikes vagga på 1100–1200-talen är numera en välkänd sanning. Men att Axevalla var en vagga för det svenska militärflyget var en nyhet för mig – och det trots att jag gjorde lumpen i flygvapnet. År 1912 genomfördes de först provflygningarna med två franska plan på Axevalla Hed. Planen var inköpta i Frankrike och fraktade i lådor med båt och tåg innan de sattes samman och provflögs på heden och över Axevalla Slotts ruiner. Historiens vingslag kan vara märkliga.

Soldater i tält och i dragiga baracker på en hed fungerade dåligt när den allmänna värnplikten infördes i början av 1900-talet. Sverige började då i stor skala bygga kaserner för värnpliktiga över hela landet. För Skaraborgs regemente betydde det inflyttning till Skövde 1913. Dock alla övningsfält gjorde man sig inte av med på Axevalla Hed. Än idag finns några kvar i försvarets ägo. Den åttahundraåriga militära närvaron i Axvall lever vidare.

Kan Di vara så jävlige?

Alla goda berättelser i Västergötland kräver en avslutande västgötahistoria. Så ock i detta fall. Det hände att konungen besökte övningarna på Axevalla Hed. Vid ett tillfälle på 1800-talet frågade han då en beväring:

Vad gör han om fienden kommer från det hållet?
Och pekade åt vänster.
Då vänder jag byssa ditåt och skjuter, sa beväringen
Bra sa kungen, men vad gör han om fienden kommer från andra hållet? Och pekade åt höger.

Då vänder jag byssa åt det hållet å skjuter ditåt, sa beväringen.
Utmärkt sa kungen, och frågade till sist: Vad gör han om fienden kommer bakifrån?
En förvånad beväring svarade då: Kan Di vara så jävlige?

Lede fi på den tiden var samma lede fi som vi idag rustar upp oss för att försvara oss emot. Att Di kan vara jävlige har Di visat i kriget mot Ukraina. Om det smäller kommer Sverige förhoppningsvis inte att vara lika förvånat som den troskyldige beväringen på Axevalla Hed för hundrafemtio år sedan. Men så illa skall det inte gå. Axevalla behöver inte uppleva några fler krig.

Hertig Johan och hans torg

Hertig Johans torg var något särskilt i Skövde när jag växte upp - mitt i stan och en naturlig träffpunkt. Därtill angränsande till Hertig Johans gata, Skövdes paradstråk med häftiga raggarbilar på 1950- och 1960-talen. På torget fanns också Livets Brunn med några mycket iögonfallande statyer, speciellt en flygande soldat med piska i handen, som försvarade eller angrep en naken kvinna. En staty som drog blickarna till sig men också undran.

Men torgets namn väckte ingen undran i unge Sören. Och det trots att han redan då var en stor historienörd. Inte en enda frågande tanke på vem Hertig Johan var. Detsamma gällde Livets Brunn. Vem hade gjort statyerna, och fanns något budskap bakom. Och varför en skräckinjagande soldat mitt på torget? Självklara frågor kan man tycka så här många år senare, men med inget annat svar än att unge Sören, liksom misstänker jag många andra, tog torget och brunnen som för givna utan närmare reflektioner. En allmänmänsklig tendens kanske, att se alla träden utan att fundera närmare på vad det är för större skog de alla ingår i.

Dock nu har en äldre Sören blivit vetgirig. Okände Hertig Johan skall letas fram ur de historiska gömmorna, liksom att Livets Brunns bakgrund och symbolik skall avtäckas. Äldre ögon skall se och försöka förstå vad yngre

ögon inte såg och inte var intresserade av. Vi börjar med Hertigen och avrundar med statyerna.

Hertig Johan av Östergötland

En köpslagan om tronföljden i Sverige var det som låg bakom att Skövde fick ett Hertig Johans torg. Bakgrunden är full av intriger och krigiska förvecklingar i slutet av 1500-talet och början 1600-talet. Det hela börjar med att Kung Johan III får en son med sin polskfödda drottning Katarina Jagellonica. Sonen hette Sigismund och blev fantastiskt nog vald till kung i Polen 1587. När sedan pappa Johan dör 1592 blir han också kung i Sverige. Plötsligt var Polen och Sverige förenade i en slags kungaunion. En förening som var föga uppskattad av många ledande i Sverige, däribland Sigismunds farbror hertig Karl. Ett stridsäpple var religionen. Sigismund hade katolska böjelser medan Karl var övertygad protestant. I det inbördeskrig som följde förlorade Sigismund slaget vid Stångebro 1598 och tvingades avsäga sig kronan året därpå.

Tronen var ledig. Närmast arvsrätt hade en annan son till Johan III, en son med namnet Johan född 1589. Han var halvbror till Sigismund med Johan III:s hustru nummer två Gunilla Bielke som mamma. Men han var bara tio år och hans farbror Karl, i vars hushåll han växte upp sedan modern avlidit, hade makten och bestämde att något formellt tronskifte inte skulle ske. I stället blev hertig Karl riksföreståndare.

Några år senare i Norrköpings riksdag 1604 bestämdes slutligen att Hertig Karl skulle bli kung med namnet Karl IX. Femtonåriga brorsbarnet Johan fick avsäga sig tronföljden, men kompenserades med ett eget hertigdöme i Östergötland med ytterligare häraden i Småland, Närke och Västergötland, däribland Kåkinds härad i blivande Skaraborg där Skövde låg. Kung Karl IX var generös mot Hertig Johan. Han fick en stark maktställning i sitt hertigdöme med både andlig och världslig domsrätt att utse biskopar och lagmän, en egen här som han var överbefälhavare för och därtill rätt att prägla mynt med sin egen bild på.

Så gick det alltså till när unge tronarvingen Johan inte blev kung, utan i stället Hertig av Östergötland och fick med Skövde på köpet. Några år senare 1611 blir tronföljden aktuell igen. Karl IX dör och Hertig Johan är närmast att efterträda honom som kung. Men ånyo avsäger han sig kronan till förmån för Karl IX:s sjuttonårige son Gustaf Adolf, som han vuxit upp tillsammans med. Som gottgörelse får Hertig Johan ett utvidgat hertigdöme med fler häraden i Västergötland och pekunjär ersättning i form av tillgång till hertigdömets hela kronouppbörd. Hertig Johan sålde sin födslorätt att bli kung två gånger (1604 och 1611) och blev bortmanövrerad en gång (1599). Han har ett slags svenskt rekord som nästan-kung. Men ett torg i Skövde fick han uppkallat efter sig.

Varför ett torg i Skövde?

Såvitt känt var Hertig Johan aldrig i staden Skövde. Den mesta tiden tillbringade han i Norrköpingstrakten och på slottet Bråborg vid Bråviken. Varför Skövde i slutet av 1800-talet hedrade honom med namnet på ett torg kan man undra över. Men det kan ha berott på att Hertig Johan lite grann satsade på Skövde. Han förnyade och utvidgade stadsprivilegierna, och mot slutet av sitt liv gjorde han staden till en furstlig Superintendentur. Skövde blev en stiftsstad, ett slags biskopsäte, men med mer inflytande för fursten. Helt märklig var kanske inte denna kyrkliga nyordning. I Skövde fanns Sveriges första kvinnliga helgon, Sankta Helena, begravd. Och hennes grav och källa var en stor valfärdsplats under medeltiden. Hur omfattande Skövdes kyrkliga förvaltningsområde var är okänt för mig, men det måste ha upplevts som en konkurrent till biskopen i Skara. Denna Skövdes andliga härlighet varade dock bara några få år - mellan 1612 till 1618. När Hertig Johan dog 1618 upphörde hertigdömet och Superintendenturen i Skövde.

Familjeliv

Hertig Johans äktenskap var, som vanligt fordomdags, arrangerat. Han gifte sig 1612 med en femtonårig dotter till Karl IX, som han till en del vuxit upp tillsammans med. Hon hette Maria Elisabet och var hans kusin. Präster i Stockholm protesterade – kusinäktenskap var inte godtagna av kyrkan – men till ingen nytta, giftermålet genomfördes och blev mycket olyckligt. Anders Fryxell,

Sveriges store och extremt produktive historiker på 1800-talet, skriver: ”Deras äktenskap blef mycket olyckligt. Sjuklig var hertigen, än mer hertiginnan, hon var till och med stundom rubbad till sina sinnen. Inbördes kärlek och förtroende saknades”. Äktenskapet blev barnlöst. Maria Elisabet dog ung på hösten 1618 strax efter maken Johan som gick bort på våren 1618. Ingen av dem blev 30 år.

Begravningen av Maria Elisabet blev dramatisk. Den skedde först på vårvintern 1619 av skälet att hennes bror kung Gustaf II Adolf skulle kunna vara med. Det var då det kunde ha slutat illa. Kungens slädekipage gick igenom isen på väg över Bråviken. Med nöd och näppe kunde Gustaf Adolf räddas. Hur det gick med hästen, som drog släden, framgår inte i historiekällorna.

Det olyckliga äktenskapet frambringade som sagt inga barn. Det innebar dock inte att Hertig Johan dog barnlös. En av hans frillor födde en son som fick namnat Hans Johansson. Modern hette Kerstin Månsdotter, men hade så vitt känt inget släktskap med Erik XIV:s Karin Månsdotter. Sonen Hans nämns i Johans testamente och han skall ha dött ogift i Tyskland.

Furstliga frillor var vanliga i gamla tider. Namnet på ytterligare en frilla till Hertig Johan är känt. Hon hette Elisabet Håkansdotter Hand och var avlägset släkt med hertigen. Hennes mor Virginia Vasa var utom-äktenskaplig dotter till kung Erik XIV. Elisabet var alltså barn till en kusin till Hertig Johan. Mycket *All in the Family* i furstliga kretsar på 1600-talet.

Men Johan ägnade sig även åt annat än sina frillor. Han var en stor konstsamlare men organiserade också furstendömets administration och rättsväsen, och fokuserade på handelsnäringen. Norrköping var hans centralort. Där medverkande han till att det som blev Holmens bruk grundades och blev en betydande vapensmedja. Strax utanför Norrköping påbörjade han bygget av det stora slottet/fästningen Johannisborg som skulle bli hans och Maria Elisabets representativa boning, men som inte hann bli färdigbyggt innan de båda gick bort.

Idag finns bara lite gräsbevuxna vallar och ett pampigt entrétorn kvar av slottet. Man hittar tornet någon kilometer utanför Norrköpings centrum i ett industriområde. Jag imponerades av det vackra tornet när jag var där hösten 2025, men omgivningen var inte rolig och platsen där tornet står kändes inte välskött. Norrköping tycks inte vårda minnet av Hertig Johan. Något torg med hans namn finns till exempel inte. Ett torg som Hertig Johan skapade i Norrköping har namnet Tyska torget. Hertig Johans minne är värt ett bättre öde. I Linköping, där Hertig Johan är begravd, finns ett Hertig Johans torg. Kan Skövde och Linköping borde också Norrköping kunna. Det var ju främst i Norrköping som Hertig Johan verkade.

Johan Häxbrännaren

Hertig Johans korta liv rymmer mycken svärta. Förbigången som kung tre gånger, tidigt föräldralös,

mycket sjuklig och därtill ett olyckligt äktenskap. Den häxjakt som inleddes i hans hertigdöme på 1610-talet kanske han själv inte upplevde som något särskilt upprörande. Men häxbränningarna har definitivt bidragit till att svärta ned hans eftermäle.

Ett fåtal personer anklagade för häxeri – oftast kvinnor – hade dömts och avrättats i Sverige med början på 1400-talet. Men riktig fart tog häxjakten i Sverige först under ”Det stora oväsendet” åren 1668-1676, då cirka 300 personer först halshöggs och sedan brändes för samröre med djävulen och resor till Blåkulla. Den värsta häxbränningen ägde rum 1 juni 1675 i Torsåker Ångermanland. Den dagen halshöggs och brändes 65 kvinnor, 2 män och 4 pojkar. Helt otroligt att något sådant kunde ske i stormaktstidens Sverige.

Ett förspel till den stora häxhysterin på 1670-talet utspelade sig i Hertig Johans Östergötland under tidigt 1600-tal. Tre bröder Prytz med religiös utbildning i Tyskland, och under ledning av Hertig Johans kaplan Claudius Prytz, lanserade nya tankar om häxhot av religiöst fanatiskt slag. En kvinna kallad Tobohäxan anklagades av kaplanen Prytz för hertigparets sjukdomsproblem. Efter tortyr och vattenprov dömdes hon till döden. Berättelsen om hennes avrättning kan vara en skröna, men hon ska ha bränts levande. När hon dömdes skall hon ha bett att Claudius Prytz skulle närvara när hon brändes, vilket han villfor. Bakbunden vid bålet lyckades hon fatta tag i kaplanen Prytz och drog med honom in i elden som hon slängdes in i. Den

närstående bödeln skall dock ha lyckats dra honom levande ur lågorna.

I samband med processen mot Tobohäxan införde Hertig Johan en ny lag som möjliggjorde strängare straff – läs bränning på bål - för anklagade häxor. Lagen tillämpades med råge i Finspång 1617. Där hölls den största häxprocessen i Sverige före ”Det stora oväsendet” på 1670-talet. Åtta kvinnor anklagades för trolldom och utsattes för vattenprovet som skulle visa om de var skyldiga eller ej. De anklagades högra tumme knöts samman med vänster stortå och vänster tumme med höger stortå, sedan kastades de i vattnet. Om offret flöt var hon skyldig, men om hon sjönk var hon oskyldig. Ett rep runt midjan var knutet på så sätt att sjunkna personer kunde dras upp. Efter vattenprovet torterades kvinnorna för att erkänna. Det ledde till att en av de åtta anklagade kvinnorna avled. Övriga sju dömdes till döden och avrättades på det så kallade Trollkärringeberget utanför Finspång sommaren 1617, troligen först halshuggna innan kropparna brändes.

Allt detta skedde under Hertig Johans styre i Östergötland. Han må vara en hertig typisk för sin tid, men häxbränningarna har skadat hans minne. Johan Häxbrännaren är ingen äretitel, det är ett skamligt öknamn.

Hertig Johans torg

Trots allt, Hertig Johan fick ett torg uppkallat efter sig i Skövde. Ett torg som jag uppskattar och som för några år

sedan fräschades upp tillsammans med Hertig Johans gata och prisbelönades. I båda fallen är de en prydnad för den snabbt växande staden Skövde. Det enda fultråkiga med torget är den brutala fästningslika röda mur med små fönstergluggar bakom vilken Commerce köpcentrum finns. Här misslyckades byggherrar och arkitekter väldeliga.

Sankta Helena Kyrka i ena hörnet av torget är väl inte bland Sveriges vackraste, men ändå nära mitt hjärta. Där döptes jag annandag jul 1943. Andra världskriget hade definitivt börjat vändas till de allierades fördel. Hopp om en tjusare framtid spirade. Mor Anna-Stina och fader Birger vågade bringa mig till världen. Besök i kyrkan idag gör mig dock inte glad. En renovering 2013 har gjort kyrkans inre modernt ljust och fräscht, inte lyckat enligt mig. Det högtidligt andliga har försvunnit och ersatts med något mer liknande en allt för ljus konferenslokal. Men jag är kanske bara gammaldags och nostalgisk.

Strax utanför kyrkan, uppe på torget återfinns det mest spektakulära på Hertig Johans torg - Livets Brunn, invigd 1950 med fyra statyer varav en är den mycket iögonfallande soldaten med piskan. Som ung i Skövde fascinerade den utan att jag funderade över vad den symboliserade. På senare tid har jag läst att den understundom varit omdiskuterad och kontroversiell, bland annat anklagad för att vara kvinnoförnedrande. Skulptören Ivar Johnsson var en stor krigsmotståndare och antinazist. Hans syfte med de fyra statyerna skall ha varit att skildra livets förutsättningar och motsättningar –

ungdomen och ålderdomen, det nedbrytande våldet och den livgivande sådden. Man kan diskutera hur väl han lyckades få fram sitt budskap när det gäller våldet.

Ivar Johnssons Fredsmonument i Karlstad - föreställande en kvinna som bryter ett svärd trampandes på ett grinande soldathuvud med tysk soldathjälm - väckte en proteststorm när det invigdes 1955. Hans krigs/fredsstatyer i Skövde och Karlstad är mycket kraftfulla – måhända båda med ett övertydligt och ett otydligt budskap på en och samma gång.. Men vad mig anbelangar är de stora konstverk som väcker tankar. Man går inte förbi dem utan att reagera och bli berörd.

Hertig Johan i sin himmel kan vara stolt över Hertig Johans torg i Skövde och över Livets Brunn som pryder hans torg.